

**ELMALILI
M. HAMDİ YAZIR
SEMPOZYUMU**

Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

2-4 Kasım 2012

Elmalı Hamdi Yazır Sempozyumu

Editör : Prof. Dr. Ahmet ÖGKE

Doç. Dr. Rifat ATAY

Yayın No : 601

Sempozyum ve Paneller Serisi: 50

ISBN: 978-975-389-835-5

15.06.Y.0005.601

Yayıncı Sertifika No: 15402

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

1. Baskı, Kasım 2015, Ankara, 600 Adet

İLKSAY Kurulu'nun 21.08.2013 tarih
ve 19-2 sayılı kararıyla uygun görülmüş ve
Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin
05.11.2013 tarih ve 1471/18-b sayılı kararıyla basılmıştır.

BASKI :
YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETİMİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE

Serhat Mah. 1256 Sokak No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel : 0312 354 91 31 (pbx)

Faks : 0312 354 91 32

e-posta : bilgi@diyanetvakfiyayin.com.tr

MÜŞKİL ÂYETLER KONUSUNDA İBN KUTEYBE - ELMALILI HAMDİ YAZIR KARŞILAŞTIRMASI

Yrd. Doç. Dr. Eyüp YAKA

Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, Antalya

Giriş

Kur'an'ın anlaşılması hem Allah ve Rasûlü'nün emirleri, hem de inananların en büyük gayeleri olmuştur. Dolayısıyla Kur'an'ı anlama ve anlatma faaliyetleri onun inişiyle başlamış ve kıyamete kadar da devam edecektir. Başlangıçtan günümüze kadarki süreçte onu birçok yönden incelemeye tabi tutmuşlar ve bunların içinde kötü maksatlı faaliyetler de olmuştur. Hem bu faaliyetler ve hem de İslâmı tanıyan başka ırk ve kültürden insanlar onu anlamaya, araştırmaya ve hayatına bir şekilde tesir ettirmeye uğraşmışlardır. Böylece bu yolda gösterilen çabalar İslâm tarihini oluşturmuştur.

Allah Teâlâ'nın sözü olması hasebiyle Kur'an karşısında insan akli ve kabiliyetleri aciz kalmıştır ve ayrıca bunlar, herkeste aynı seviyede olmadığı için bazı hususlar anlaşılammıştır. Çünkü onu anlamak, her insanın kavrama kapasitesi ile yakından ilgilidir; dolayısıyla kimisi hemen anlayıp kavrarken kimisi de biraz çalışıp düşündükten sonra anlayabilmektedir. Bazen de hiç kimsenin anlayamadığı veya çözemediği konular yahut da çelişkili görünen hususlar olmaktadır. Bu durumda bazı insanlar Kur'an'da bir takım eksikler, çelişkiler ve tutarsızlıklar olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Yani kusur ve çelişkiyi kendi akıl ve anlayışlarında değil, Kurân'da arama yolunu

seçmişlerdir. Bu tür düşünce ve ön kabuller tarihin her döneminde ola gelmiştir. Halbuki en büyük gerçek, onda herhangi bir çelişki, tutarsızlık veya tezadın olmayışıdır. Eğer Kur'an'da herhangi bir çelişki veya tutarsızlık olsaydı, ilk günden itibaren kendi dillerinde indirilen Araplar bunları ortaya çıkarırlardı. Zaten böyle bir şeyin olmayacağını da Kur'an kendisi beyan etmiştir: "*Hala Kurân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah' tan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan birçok şey bulurlardı*" (Nisâ, 4/82). İslâm âlimleri de bu tür maksatlı mesnetsiz iddiaları ve yanlış yönelişleri ortadan kaldırmak için Kurân'ı daha detaylı ve titiz bir şekilde çeşitli zaviye ve seviyelerde incelemeye gayret etmişlerdir. İşte bu gayretlerin neticesinde Kur'an İlimleri (Ulûmu'l-Kur'an) denilen bir disiplinler bütünü ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de Müşkilü'l-Kur'an'dır.

Kur'an âyetlerinde biz insanların anlamakta güçlük çektiği bazı konular, kelime veya cümleler vardır. İşte bunlara Tefsir usulünde Müşkilü'l-Kur'an denilmekte ve Ulumu'l-Kur'an içinde de ayrı bir yeri bulunmaktadır.

Müşkilü'l-Kur'an konusunda ilklere olan İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) telif ettiği *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*¹ adlı eserinde ele alınan âyetlerdeki müşkil hususların yorumu ve yöntemleri ile; çok yakın zamanda yaşamış ve ana dili Arapça olmayan bir âlim olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirinde² bu konuyu ele alış, yorumları ve yaklaşımları karşılaştırılacaktır. Belki İbn Kuteybe'nin değindiği ve müstakil olarak ele alıp başlıklandığı bazı âyetler, Elmalılı tarafından müşkil oluşu açıkça beyan edilmese de yaptığı yorum o âyetin kapalı ve yoruma muhtaç yönünü ortaya koyması açısından önemlidir.

Ayrıca selef âlimleri tarafından anlaşılması müşkil olarak görülüp yorumlanan bazı âyetler, Elmalılı tarafından müşkil olduğu açıkça belirtilmeye lüzum görülmeyip doğrudan o işkalin çözümünü gerek

¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

² Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili (1-10)*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.

tefsirinde gerekse meâlinde aktarması veya kıraatlerinde işkal gibi görülen birçok âyetin bu yönüne temas etmeye ihtiyaç duymaması onun Müşkil konusuna bakışını yansıtmayı açısından önemlidir.

İbn Kuteybe'nin yaşadığı dönemde müşkil, vücûh-nezâir, garîb, mecaz, i'râb, maânî gibi konuların Kur'an merkezli ele alınması ve o dönemin, bu tür çalışmaların en çok yapıldığı bir dönem olması Kur'an'ı anlama çabalarının daha çok metin üzerinde olduğunu göstermektedir. O zamandaki Kur'an'ı anlama çabaları, bizlere bu noktada yapmamız gerekenler konusunda da çok önemli yol göstergelelidir. Bunların aynı zamanda dil mantığı konusunda çok önemli derinliği olan Elmalılı tarafından da tefsirinde dilsel açıklamalarda, Hatta âyetlerin gerek meâllerinde gerekse tefsirinde Türk dil mantığı açısından yaptığı yorumlarda uygulandığı görülmektedir.

Kur'an'a yönelik hücum noktaları olarak da kullanılan işkalleri kaldırma amaçlı yapılan yorumlar, aynı zamanda Kur'an muarızlarına da bir cevap niteliği arz etmektedir. Bu çalışmada İbn Kuteybe'nin eserinde kıraatler, lahn iddiaları, müteşâbih, mecaz, tenâkuz ve ihtilâf iddiaları, istiare, hazf ve ihtisar, kinaye, tekrarlar, Kur'an'daki nazmı bozduğu iddia edilen bazı harflerin yorumu gibi konularla ilgili âyetlerin hepsi değil fakat bunların sadece Elmalılı tarafından tefsirinde ele alınanları incelenecektir. Bunlar, geçtiği sûre isimleri ve âyet numaraları ile birlikte altı çizili koyu renkli olarak paragraf başlarında verilmiştir.

Bu bildiriye H. III. asır âlimlerinden İbn Kuteybe'nin (276/889) yaşadığı dönemdeki Kur'an anlayışlarına vâkıf olabilmek, ortaya atılan müşkil konularının nasıl çözüme kavuşturulduğu ve bu konuların geçen asırda yaşamış hem de Arap olmayan biri olarak Elmalılı'nın (1941) bu müşkil meselelerine yaklaşımını, yorumlarını ortaya koyabilmektir. Yani o devirlerde ele alınan meselelerin bu çağda nasıl ele alındığını her iki müellifi de mukayese ederek ortaya çıkarmak ve geçmişle günümüz arasında bir köprü kurarak her iki dönemdeki Kur'an anlayışını incelemektir.

Bu bildiride İbn Kuteybe'nin Müşkil olarak değerlendirip tevîl ettiği âyetlerden Elmalılı tarafından ele alınanları mukayeseli şekilde incelemeye çalışılmıştır. Yani İbn Kuteybe'nin incelediği bütün âyetleri buraya almayıp bunlardan sadece Elmalılı'nın da yorumladığı âyetler ele alınmıştır. Konuyu işlerken İbn Kuteybe'nin kitabında takip ettiği konu sırasına büyük oranda uymaya çalışıldı. Yani o, müşkillik açısından ele aldığı âyetleri belli konu başlıkları altında toplayıp sunmuş ve biz de bu konu başlıkları sırasını takip etmeye çalıştık.

1. Müşkilü'l-Kur'an Kavramının Tanımı

Müşkil; sözlükte "karmaşık oldu" anlamına gelen 'Eşkele' fiilinden türemiş ismi-faildir.³ Terim olarak Müşkil; "Kur'an âyetleri arasında ihtilâf ve tenakuz gibi görülen keyfiyet"⁴ anlamına gelmektedir. İşte bu durumları inceleyen ilme de Müşkilü'l-Kur'an denilir. Hicrî III. asrın başlarında müstakil bir ilim haline gelmeye başlamış olan bu kavram IV. asırda da iyice netleşmiştir. Fakat Ulûmu'l-Kur'an'a dair sistemli bir şekilde ilk eser yazan Zerkeşi (ö.794/1392) bunu "Ma'rifetü Mûhimi'l-Muhtelif"⁵ başlığı ile *el-Burhân*'ında; aynı geleceği daha da geliştirerek bu sahada temel kaynak olan *el-İtkân*'da ise Suyûtî (ö.911/1505) "Müşkilü'l-Kur'an ve Mûhimu'l-İhtilâf ve't-Tenâkuz"⁶ başlığı ile ele almıştır.

Bu ilmin ortaya çıkış sebebi olarak iki husus ileri sürülmüştür: 1) Kur'an ve İslâma karşı yapılan saldırılara karşı cevap vermek. 2) Bazı âyetlerdeki insanların zihnini karıştıran bir takım tenakuz ve ihtilâf görüntüsü veren hususları ortadan kaldırmaktır.⁷

Kur'an ilâhî kelâm olduğundan âyetleri arasında hakiki anlamda bir ihtilâf, tezat ve tutarsızlığın varlığı mümkün değildir. Belki ilk

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 359, Beyrut ts.; Cevherî, *Şihâh*, VI, 1437, Dâru'l-İlmî li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

⁴ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s. 179, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

⁵ Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, II, 45, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.

⁶ Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, II, 27, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts.

⁷ Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'an", *DİA*, XXXII, 164, İstanbul 2006.

bakışta bazı âyetler arasında bir çelişki olduğu zannedilebilir. Ancak üzerinde biraz düşünülüp geçtiği zaman gerçekte herhangi bir çelişkinin bulunmadığı hemen anlaşılır.⁸ O halde âyetler arasındaki ihtilâf hakikatte değil, zahirî (görünüşte) bir ihtilâftır.

Kaynaklar işkale yol açan sebepleri genel olarak şu beş maddede özetlemiştir:

1.Konu İhtilâfı: فَوَرَبِّكَ لَنَسَأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ (Hicr,15/92-93)
Bir başka sûrede ise şöyle geçmektedir: قِيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ (Rahmân, 55/39)

2.Hakikat ve Mecaz ihtimali: وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ (Hac, 22/2)

3.Âyetlerde geçen fiillerin isnadı ile ilgili ihtilâf zannedilen hususlar: قَلَّمَ تَقَلُّوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَلَّلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ (Enfâl, 8/17)

4.Zıt anlam ihtilâfı: الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (Ra'd, 13/28)

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ (Enfâl, 8/2)

5.Bir hususun farklı şekillerde anlatımı: كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ (Âl-i İmrân, 3/59); إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ (Sâffât, 37/11); خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ (Rahmân, 55/14)⁹

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında müslümanlar Kur'an'a dair sorularını bizzat kendisine iletip bilgileniyorlardı. Fakat vefatından sonra ise Kur'an'ın gerek müteşabihleri ve gerekse müşkileri üzerinde düşünüp tartışmaya başlamışlar, ayrıca bu tür faaliyetler içine kötü maksatlı insanlar da dahil olmuşlardır. Her fırka ve düşünce akımı kendini destekleyici mesnedleri Kur'an'dan bulmaya ve bunun yanında İslâm düşmanları da Kur'an'a olan inanç ve güveni sarsmak amacıyla bir takım şüpheli ve tartışmalı konularla iddialar ortaya atmışlardır. Gerek bunlara cevap vermek ve gerekse insanları aydınlatmak amacıyla İslâm âlimleri çok önemli teliflerde bulunmuşlardır. Bunların bir kısmı Kur'an'ın sadece ahkâmına, bir kısmı dil yönün-

⁸ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 154, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.

⁹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, s. 205-208, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakf. Yay., (7. Bsk.), İstanbul 208. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, s. 179 -181.

den izahına ve bir kısmı da tamamını tefsir etmeye yönelik çalışmalar olarak tezahür etmiştir. Konumuz olan Müşkilü'l-Kur'an'a dair de önemli eserler telif edilmiştir.¹⁰ Biz de bu çalışmamızda ilgili alanın en temel eseri sayılan İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an* isimli eserini kendimize esas alacağız.

Elmalılı tefsirindeki Kur'an ilimlerine ait birtakım bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Yüksek Lisans Tezleri:

1) Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserinde Esbâbü'n- Nüzûle Yaklaşımı*, DEÜSBE, İzmir 2001.

2) Rifat Yıldız, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Nüzûl Sebepleri Değerlendirmesi*, HÜSBE, Şanlıurfa 2006.

3) Şerife Özdemir, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Kıssaları Tahlili*, SÜSBE, Konya 2007.

4) Yalçın Yıldırım, *Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" İsimli Tefsirinde Sûrcler Arası Tenâsüb ve İnsicam*, MÜSBE, İstanbul 2009.

5) Durmuş Esen, *"Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*. SAÜSBE, Sakarya 2008. Bu çalışma onun tefsirindeki tüm Kur'an ilimlerini inceleyen bir araştırmadır ve burada Müşkilü'l-Kur'an konusu çok kısa olarak işlenmiştir.¹¹

Elmalılı tefsirindeki Kur'an ilimleriyle ilgili makale düzeyinde bir çalışma ise, Suat Yıldırım'ın, *"Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Müteşabih Âyetleri Anlamaya Katkısı"*¹² isimli makalesidir.

2. İbn Kuteybe'nin Eserindeki Metodu ve Müşkilü'l-Kur'an Hakkındaki Bazı Görüşleri

Müellif kitabına Allah Teâlâ'nın Araplara verdiği ifade, beyan ve mecaz bakımından özellikleri ve kabiliyetlerinden bahsederek başla-

¹⁰ Konuyla ilgili yapılan eski ve yeni çalışmalar için bkz. Adem Yerinde, "Müşkilü'l-Kur'an", *DİA*, XXXII, 165-167.

¹¹ Esen, Durmuş, *"Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*, s. 83-86, SAÜSBE, Sakarya 2008.

¹² *Yeni Ümit Dini İlimler ve Kültür Dergisi*, Sayı: 78, Yıl:20, Ocak-Şubat-Mart 2007.

mıştır. Bu meseleyi anlatmasının sebebi ise Kur'an'ın, indiği dil olan Arapça'nın tüm ifade özelliklerini kullandığı noktasına vurgu yapmaktır. Bundan sonra kitabın asıl yazılış amacı olan Kur'an'a yönelik yapılan hücumlara ve ortaya atılan şüphelere cevap vermektir. Eserin giriş kısmında Kur'an'a ta'n edenler ve onların hücum noktaları hakkında bilgi vermektedir. İbn Kuteybe, bu ta'n noktaları ile Kur'an'daki anlaşılmaz görünen yerleri 14 başlık altında cevaplayıp tevîl etmeye çalışmıştır. Müşkil yönleri açıklarken bir âyetin bazen ilgili kelime ve cümlesini ele almış, bazen de âyetin tamamını zikretmiştir. Eserin çoğu yerinde bir âyet birden fazla ve her seferinde başka yönlerden ele alınarak incelemeye tâbi tutulmuştur.

İbn Kuteybe, eserinde yaptığı açıklamalarda sık sık Arap şiiri ve darb-ı meseller ile Arap dili otoritelerine başvurarak onlardan nakillerde bulunmuş ve bu arada kendi görüşlerini de ifade etmiştir. Ayrıca müşkil noktaları izah ederken bu meseleleri müşkil olarak iddia edenlere de önemli eleştiriler yöneltip bazı dokundurular da yapmıştır.

Ona göre Kur'an yorumcularının hataları mecaz anlayışlarından kaynaklanmaktadır.¹³ Halbuki Araplar mecaz, istiare, takdim, te'hir, tekrar vb. birçok ifade yolları ile üslup çeşidine yer vermiş ve Kur'an da bu üslupların hepsini kullanarak nazil olmuştur.¹⁴

İbn Kuteybe'nin bu eseri, yaşadığı dönemdeki Kur'an merkezli ortalıkta dönen iddiaları, sapık görüşleri ve itirazları resmetmesi bakımından son derece önemlidir ve tarihî bir kıymeti hâizdir.¹⁵

3. Elmalılı'nın Müşkilü'l-Kur'an'a Bakışı

Araştırmamızın asıl konusunu oluşturan Elmalılı M. Hamdi'nin Kur'an'ın tümüne dair görüşleri yanı sıra, onun üslubu ve konu takdimiyle ilgili tespitleri ve özellikle Müşkil'e ait düşüncelerini de burada zikretmek yerinde olacaktır.

¹³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 69.

¹⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁵ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I, 301, Diyanet Yay., Ankara 1988.

“Evet, Kurân’da ezman ve emkine ve ahvalin ihtilâfına göre muhtelif ahkâm ve tenevvü’ü meani ifade eden kıraât ve elfaz vardır. Ve bu cihetle mütearız mevki’de görünen âyât mevcuddur. Fakat bunların hiç biri vahdeti hakkı ihlâl eden aynı hadisede aynı zamanda, aynı şerait altında mütenakız ve perişan mecrâ üzerinde değil, peyderpey yekdiğerini beyanı takrir, beyanı tefsir ve muktezayâtı ahvale göre beyanı tağyir ve tadil ve zaman zaman beyanı tebdil ve nesh ile beyan ederek giden ve ebedî bir hayatın cereyan ve hizmetini idame eden bir inkişafı mahsus-ü muntazam üzerinde yürür gider ve gülşeni hakikatte açılan bütün tecelliyâtı fıtrat ve mehasini hılkat gibi kesret içinde vahdetin ve vahdet içinde tenevvü’ ifade eden mütkan bir ittirad ve mütenasık bir ihtilâf ve tenevvü’ arzeder. Ve ilmi Kurânın en büyük ehemmiyeti ve zevkı da ihtilâfı kesirden âri bulunan bu tenasüki mütenevvü’ içinde kemali tedebbür ile müteşabihâtı muhkemata irca’ ederek âyatı Kurândan ahkâmı hakkı, ve şüunu âlemden vücudi hakkı okuyub bulmaktır. Meselâ *كل من عند الله* (Nisâ, 4/78) ile *ما أصابك من سيأة فمن نفسك* (Nisâ, 4/79) düsturları arasında zahir bir tearüz ve tenakuz var zannedilebilir. Halbuki bunlar yekdiğerinin mütemmim bir beyanı olarak beraberce düşünölmek ve aradaki tenakuz noktaları atılıb ciheti vahdetleri mülâhaza edilmek üzere irad buyurulmuş *فما لهؤلاء القوم لا يكادون يفقهون حديثاً* ile de bu nokta bilhassa ihtar olunmuş, burada da sebmeden ahkâmı muhtelifenin bu gibi tenevvü’ü beyanın hükümde tenakuzdan değil, hikem-ü masalih ve muktezayâtı ahval ile mutanasib ve mütenasık bir hukmetten münbaıs olduğu sureti mahsusada anlatılmak ve münafıkların tezviratına tamamen sed çekilmek için ihtilâfı kesir nefyolunub *لوجدوا فيه* *اختلافا كثيرا* buyurulmuş ve tedebbüre sevkolunmuştur.”¹⁶

Buradan anlaşılmaktadır ki, insanın eksik algısı ve zayıf aklına göre birbirine mütearız gibi görünen âyetlerin mevcudiyetine rağmen; Kur’an muarızları onun, Allah Teâlâ’dan başkasının katından indiğini ispatlayamamışlar ve ebediyen de ispatlayamayacaklardır.

¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1401-1402.

3.1. Kıraat Vecihleri

İbn Kuteybe eserine ilk olarak Kur'an'ın kıraatine dair ihtilâf noktalarını incelemekle başlamış ve onları maddeler halinde sıralayıp her birine örnekler de vererek şöyle özetlemiştir:

“Kıraat vecihlerindeki ihtilâfları iyice araştırıp inceledim ve onların 7 şekilde olduğunu gördüm.

1) **Kelimenin irabı ve harekesindeki ihtilâf:** Bu, yazıda şekli kaldırılamayan ve mânasında da herhangi bir değişiklik meydana getirmeyen ihtilâftır. Örnek: هُوَ لَاءِ بِنَاتِي هُنَّ أَطَهَرَ لَكُمْ (Hûd, 11/78) Bu kelime; أَطَهَرَ لَكُمْ şeklinde de okunur.

2) **Kelimenin irabı ve hareketlerindeki ihtilâf:** Bu, yazıda giderilemez ve aynı zamanda mâna değişikliği meydana getirir. رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ رُبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا¹⁷ (Sebe', 34/19) Elmalılı'nın bu hususta herhangi bir yorumu bulunmamaktadır.

3) **Yazı şeklinin değiştiği kelimedeki ihtilâf:** Bu, mânada bir değişiklik meydana getirmez. Örnek: وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِرُهَا (Bakara, 2/259) Yani, ننشرها gibi.¹⁸ Elmalılı ise burada bir işkal olduğunu söylememiş ve ancak Kıraat imamlarının okuyuşlarını zikrederek bunlardaki anlam farklılığını da şöyle göstermiştir: “O halde sadece ahbar ile kalma, kudreti ilâhiyeyi iyanen anlamak için tekrar tekrar ircaı nazar et وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ o kemiklere, ya'ni kendinin veya merkebinin kemiklerine veya her ikisine, yahud alelûmum kemiklere de bak, hem nazarı basar, hem nazarı basıret ile seyret ki كَيْفَ نُنشِرُهَا biz onları nasıl çıkarıp birbirine bindiriyoruz ve yerli yerine koyuyoruz. -Nafi', İbni Kesir, Ebu Amir, Ebû Ca'fer, Ya'kub kıraetlerinde noktasız ر ile انتشار dan ننشرها okunduğuna göre: Bak o kemikleri hayata nasıl atıyoruz da كَيْفَ نُنشِرُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا sonra onlara et geydiriyoruz?”¹⁹

4) **Yazıda kelime şeklinin değiştiği fakat mânasının değişmediği ihtilâf:** Örnek: وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِجِينَ الْمُنْفُوشِ (Kâria, 101/5) كالصوف المنفوش gibi.

¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 31.

¹⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 885-886.

5) Kelimenin hem şeklinin ve hem de mânasının değiştiği ihtilâf: Örnek: وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ (Vâkıa, 56/29) Bir başka okuyuşta; وَطَلْعٍ مَّنْضُودٍ²⁰ İbn Kuteybe bu âyetteki kıraat değişikliğinin anlamına dair bir şey söylememiş ve sadece farklılığı resmetmiştir. Elmalılı ise herkesin çoğunlukla kabul ettiği okuyuşun mânasını vermiş ve ayrıca farklı anlamları da şöyle zikretmiştir: “وَطَلْعٍ مَّنْضُودٍ ve *talhin mendûd* - meyvesi aşağıdan yukarı istifli, sıvama muz; ba’zıları muz değil, dünya muzuna benzer ve meyvesi baldan tatlı bir ağaçtır demişlerdir. Daha başka türlü söyliyenerler de olmuştur.”²¹

3.2. Lahn İddiası

İbn Kuteybe Kur’an’a hücum edenlerin; Hz. Âişe ve Hz. Osman’dan bazı kâtip yanlışları ile ilgili rivayet edilen sözleri ileri sürerek Kur’an’da Lahn olduğu iddiasında bulunanlara: “Bu hususta nahiv âlimleri yanlış yazıldığı iddia edilen harflerin her biri için şiirle istişhad yaparak gerekli cevabı vermişlerdir.” şeklinde görüşlerini ifade edip Lahn iddia edilen âyetlerden örnekler vererek şunları söylemektedir:

“Âsım el-Cuhderî üç harfi kendi mushafında, el-İmâm nüshasındaki gibi yazıyor fakat okurken ise şöyle okuyordu: *إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ* (Tâhâ, 20/62), *وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ* (Nisâ, 4/162), *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقِينَ* (Bakara, 2/177) âyetini (Hacc, 22/17) Ayrıca o, *وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ* (Bakara, 2/177) âyetini *وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ* şeklinde okuyup *وَالصَّابِرِينَ* diye yazardı. Burada o, Hz. Osman (ra)’ın ‘burada Lahn olduğunu görüyorum ve Araplar bunu dilleriyle düzeltecektir.’ sözüne dayanarak yazı ile okuyuşu ayırmıştır. Nitekim Arap, bu lahnı okurken diliyle düzeltilmiş ve yazılışını da olduğu gibi bırakmıştır.”²²

Elmalılı yukarıdaki âyetlerden sadece Nisâ, 4/162 ile Bakara, 2/177 hakkında İbn Kuteybe’nin de dediği konuyu nahiv açısından ele alarak çözmeye çalışmış ve şunları söylemiştir:

²⁰ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 31.

²¹ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 4707.

²² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 37.

“Nisâ, 4/162: وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ -ilk nazarda و الْمُؤْتُونَ ile و الْمُؤْتُونَ ahenk noktai nazarından bunun da her halde و الْمُؤْتُونَ (Bakara, 2/177) olması iktiza ederdi gibi zannolunur. Fakat sûrei Bakarede وَالْمُؤْتُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ لَيْسَ الْبِرُّ الصَّلَاةَ وَالصَّلَاةَ fıkrasında dahi geçtiği üzere bu gibi mevaki’de lisanı Arab fıkralardan her hangi birine bir hususiyet vererek celbi dikkat etmek istediği zaman i’rabı tahvil ederek “şuna bilhassa i’tina ediyorum” ma’nâsına bir أعني =a’ni» takdiriyle nasben okur ki buna medh üzere nasb tabir olunur. Ve Hatta mevsuf ile sıfat beyninde mutabakat vâcip iken bu nasb bazan bir sıfatta bile yapılır da مررت بزيد الكريمة diyerek yerde الكريمة sıfatı mansub okunabilir. İşte burada da salâtın faziletini iş’ar için ikamei salâta bilhassa i’tina olunarak و الْمُؤْتُونَ الصَّلَاةَ yerinde و الْمُؤْتُونَ الصَّلَاةَ buyurulmuştur ki bunun hâsılı و الْمُؤْتُونَ الصَّلَاةَ أعني و الْمُؤْتُونَ الصَّلَاةَ demek gibidir. Bundan başka bir de imamı Kisâînin ihtiyar ettiği vecih vardır ki o da bunun mansub olmayıp وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ deki مَا ya atfile mecrur olması, ya’ni iman edenler miyanında değil, iman olunanlar miyanında irad edilmiş bulunmasıdır ve bu suretle ikamei salât edenlerden murad lâmu ahdile Enbiya veya melâike demek olur. Maamafih evvelki vecih daha müraccah görülmüştür. Şu halde ma’nâ: o rasihûn mü’minûn ve ikamei salât edenler ki bilhassa şayanı i’tina ve memduhturlar.”²³

Bundan başka Elmalılı Bakara, 2/177. âyetin kıraatine dair görüşlerini ise şöyle ifade etmiştir:

“Bakara, 2/177: وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالصَّابِرِينَ Lisanı Arabda medih suretiyle vaki olan tadadlarda i’rabın ref’-ü nasb ile ihtilâfı medha celbi dikkat için bir âdettir. وَالصَّابِرِينَ bu kabilden olmak üzere «ya» ile mansub olmuştur ki mukadder fi’li medhin mef’ulüdüdür.”²⁴

3.3. Tenâkuz ve İhtilâf

Yukarıda da ifade edildiği gibi Kur’an’da herhangi bir tenakuz, çelişki ve tutarsızlık bulunmasının imkânsız olduğu yine kendisi tarafından ilân edilmiştir. Ancak İbn Kuteybe bu eserinde Kur’an muarız-

²³ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1521-1522.

²⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, I, 598.

larının konuya dair iddialarını zikretmiş ve bunlara cevap vermiştir. İşte onlardan bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

Rahmân, 55/39: قَيُّومٌ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ

“Tenakuz iddialarından birisi de yukarıdaki âyet ile قَوْرَبَكَ لَنَسَأَلَنَّهُمْ فَوْرَبَكَ لَنَسَأَلَنَّهُمْ (Hicr, 15/92-93) âyetleridir. Buna şöyle cevap verilebilir: Kıyamet günü, şu âyette anlatıldığı gibi olacaktır: فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ (Meâric, 70/4) Böyle bir günde onlar hem sorgulanırlar hem sorgulanmazlar. Çünkü onlar ortaya çıkarıldığında günahları nedeniyle durdurulur ve hesaba çekilirler. Sorgu bitince söz kesilir ve hüccet vâcip olur: فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ (Rahmân, 55/37) söz biter, çekişme gider, bir grubun yüzü simsiyah diğerlerinin ise bembeyaz olur ve böylece iki grup da simalarından tanınır, amel defterleri havada uçuşur ve bir de bakarsın ki kitaplarını sağdan alanlar Cennete, soldan alanlar ise Cehenneme giderler. Nitekim İbn Abbas da bu âyet için demiş ki: Bu, hesabın yapılmayacağı bir yerdir. Aynı şey şu âyette de söylenmektedir: وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِ الْمُجْرِمُونَ (Kasas, 28/78)”²⁵

“قَيُّومٌ işte o gün - gök yarılıp olucaklar olduğu gün لَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ ne İns ne de Cann günahından sorulmaz - ya’ni mücrim olup olmadığı anlaşılacak için şuradan buradan sorularak tahkik olunmağa muhtac olunmaz. Günahlı ile günahsız karıştırılmaz hepsi tesbit edilmiştir. Şimdi beyan olunacağı vechile mücrimler simalariyle tanınırlar. Demek hesap ve mes’uliyet yok değil, lâkin o gün mücrimin şahsı tanınmak için suâl olunmaz.”²⁶

Bu âyetle ilgili her iki yorumun da aşığı yukarı birbirine yakın olduğu görülmektedir. Ancak âyetin kastını Elmalılı’nın daha net ve çarpıcı bir şekilde ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Tenakuz olduğu iddia edilen bir başka konuya da İbn Kuteybe yukarıdaki gibi cevap verilebileceğini ifade ettikten sonra sözkonusu âyetleri yorumlamış ve yaptığı yorumu destekleyici olarak tâbiîn müfessirlerinden İkrime’nin (ö. 107/725) bir sözünü de nakletmiştir:

²⁵ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 46.

²⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4683.

Kâf, 50/28: هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ أَيْضًا قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ (Mürselât, 77/35-36) bu âyetlerde böyle buyruluyor. Fakat başka bir yerde ise şöyle buyruluyor: ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (Zümer, 39/31) تَخْتَصِمُونَ (Bakara, 2/111) Bu duruma da aynen önceki gibi cevap verilir. Şöyle ki: İnsanlar çekişecekler ve mazlumlar zalimlere beddua edecekler; işte bu durumda birbirileriyle çekişecekler, fakat hüküm kesinleşip kısas gerçekleşince onlara şöyle denilir: 'Çekişmeyin, konuşmayın ve mazeret göstermeyin; çünkü bunların hiçbiri sizi kurtaramaz ve size fayda vermez.' Daha sonra da kovulurlar. Hatta İkrime'ye bu âyetler sorulunca şu cevabı vermiştir: Bunlar birer aşamadırlar. Bir yerde konuşup davalasacaklar sonra ağızları mühürlenecek ve sadece elleriyle ayakları konuşacak, ama bu aşamada dilleri konuşmayacaktır."²⁷

Elmalılı ise bu âyeti, içerisindeki 'Va'id' kavramını açıklayarak yorumlamış fakat İbn Kuteybe gibi burada bir işkal olduğundan söz etmemiş ve sadece âyetin anlamını vermeyi tercih ederek şunları söylemiştir: "Allah Teâlâ buyurur ki لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ benim huzurunda çekişmeyin بِالْوَعِيدِ vaktiyle ben size ve'id göndermiş iken - mukaddemâ Dünyada çalışma çağında kitablarla ve Peygamberlerle inzar etmiş, tuğyan edenlere böyle şiddetli azab edileceğini haber vererek tenbihler, tehditler yapmış iken dinlemediğiniz halde şimdi, hesap ve ceza mevkünde boşuna çekişmeyin."²⁸

Cehennem ehline uygulanacak azap çeşitlerinden onların yiyip içecekleri şeylere dair bir yerde hiç yiyecek olmayacağından bir başka yerde ise yiyecek çeşitlerinden bahsedilmektedir. Bu çelişkili görünen durum İbn Kuteybe tarafından şöyle yorumlanıp netleştirilmektedir:

"Gâşiye, 88/6-7: {لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ} {لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ} Bir başka yerde ise şöyle geçmektedir: {فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ} {وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَسَلِينَ} (Hâkka, 69/35-36) Çünkü Cehennem derin çukurlar, Cennet ise yüksek derecelerdir ve cezalar da mükâfatlar da hasenât ve günahlara göre olacaktır. Dolayısıyla Cehennemliklerden bir kısmının yiye-

²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 46-47.

²⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 4516.

cekleri **Zakkûm**, bir kısmının **Gıslîn** olacak; bir kısmının içeceği **Hamîm**, bir kısmının ise **Sadîd**'dir. Bazıları diyor ki: Cennemde hem ağaç ve nebat hem de onları yakıp yok eden ateş bir arada nasıl bulunuyor? Burada mütefekkirler **ed-Darî**'in bizzat Cehennem'de yetiştiğini ve onların da onu yediğini kastetmemiştir: Zira **Darî**, insanların değil hayvanların yiyeceğidir ve meselâ böyle bir yere düşen deve ise doymayıp helak olur. Allah Teâlâ burada; 'onların, kendilerini doyurmayan şeyleri yiyen -ki bunun için de **Darî** örneği verilmiştir- veya azığı **Darî** olanın azap edildiği gibi açlıkla azap edilecek olan bir topluluk' anlamı kastetmiştir. Dolayısıyla Allah Teâlâ bununla, onların anladığı ve bildiği şeyi kastetmemiştir. Eğer öyle olmamış olsaydı onlar, Allah'ın şu sözlerini inkâr ettikleri gibi onu da inkar ederlerdi: {إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ} {طَلْعَهَا كَأَنَّهٗ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ} (Sâffât, 37/64-65)

Sonuç olarak **Darî**' ve **Zakkûm** ağacı, bazen Cehennem bitkisi, bazen de ateşin yiyemediği bir özden yapılmış olabilir. Cehennem zincirleri, bukağları veya yılan ve akrepleri de böyledir. Eğer bunlar bizim bildiğimiz şeyler olmuş olsaydı, o zaman Cehennem'de bulunamazlardı. Burada Allah Teâlâ, bizce malum olanları zikrederek kendi katındaki gaib olanlara işaret etmiştir. Ancak kullanılan isimlerin delâleti aynı ve bir; fakat mânaları farklıdır. Cennet için kullanılan şeylerin durumu da tıpkı böyledir.”²⁹

“لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ - Ta yukarılarda zakkum, sûrei Hâkkada da hasr ile طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غَسْلِينَ idi - Onun için burada da darîi gıslîn veya zakkum ile aynı şey olmak üzere من نار (ateşten bir ağaç) diye tefsîr edenler varsa da hasır başka başka sınıflara nazaran olarak her birinin başka bir mânada olması da kabildir. Bu babda bir kaç ma'na beyan etmişlerdir. (...) Demek ki Arabcada darî' insanın değil hayvanın bile yemesi kabil olmayan dikenli, sert veya yumuşak olsa da gayet fena kokulu zehir, zenberek bir kaç türlü dikene ve nebata itlak olunurmuş. Şu halde burada bunlardan herhangi birinin

²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 48-49.

hususiyeti değil, yenilip yutulmak ihtimali olmayan elîm bir şey olması vasfı, maksud olmalıdır. Bu ma'na denildiği gibi bir daraat ve zillet ile sızlandırmak mefhumunu îyma eden darî' lafzîyle ifade edilmiş جُوعٌ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ - vasfiyle de izzah olunmuş demektir. Yine bundan dolayı Seyyden rivayet olunduğu üzere ba'zı müfessirîn bunu taş diye tefsîr etmiş, İbni Zeydden de şöyle rivayet edilmiştir. Dünyada darî', arabın darî' dediği yapraksız kuru diken-dir. Âhirette darî' de ateşten bir dikendir. İbni Abbastan rivayette: Ateşten bir ağaçtır. Kamusta alâ kavlin: Cehennemde acı sabırdan acı, lâşeden daha bed kokulu ve ateşten daha yakıcı bir şeydir demekle de bunu anlatmıştır. Murad, böyle yenilip yutulmak ihtimali olmayan bir şey yemek mecburiyetine düşmek, azâbının elem ve fecaatteki şiddetini iş'ar olduğuna göre zakkum, gıslîn, darî' hepsi sûrei Müzzemmildeki طَعَامًا دَا غُصَّةٍ boğaza duran yutulmaz taamu birer suretle tavzîh demek olur ki bunlar mecburiyet altında yenseler bile لَا يَسْمُونَ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ dur. Ne besiler ne de açlığa fâidesi olur. Sade inletir de inletir, sızlatır da sızlatır. Bunlar muztarib beşeriyetin Dünyada büyük açlık ve felâket, esaret hengâmalarında gördükleri âlâm ve iztirabattan istidlâl olunabilecek birer mefhum ile Âhret azâbının akıllara sığmaz acılıklarını düşündürmektir.”³⁰

Buradaki her iki yorumda da vurgulanan ortak nokta; başta yi-yip-içme olmak üzere, Cehennem ehlinin göreceği azap çeşitlerini dünyadaki bazı şeylerle örneklendirme metodudur. Ayrıca verilen örneklerin, hakikatte âhirettekilerin aynısının olmadığı hususudur.

Aile hukukuna dair bir meseleyi ele alan şu âyette ise birden fazla kadınla evlenmenin çelişkili görülebilecek yönü açıklanmaktadır:

Nisâ, 4/3: وَإِنْ جُفْتُمْ أَلَّا تُنْقِصُوا فِي الْبَيْتِ مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ جُفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً

“Mâna şöyle olur: Allah Teâlâ burada erkekleri 4 kadınla sınırlamış ve bundan fazlasını onlara yasaklamıştır. Çünkü eğer Allah Teâlâ, milkinde bulunanlarla birlikte hür kadınlarla da evlenmelerini mubah kılsaydı o zaman erkekler, kadınlar arasındaki adalet seviye-

³⁰ Elmalı, *Hak Dini*, VIII, 5775-5776.

sini tutturmaya güç yetiremezlerdi. Bunun için bize şöyle buyurmuştur: ‘Sorumluluklarını üzerinize aldığınız yetimler arasında adaletsiz davranmaktan nasıl korkuyorsanız, aynı şekilde nikâhladığınız kadınlar arasında da adaleti sağlayamamaktan korkunuz. Bunun için de kadınlardan 2, 3 veya 4 tane nikâhlayınız ve bunun ötesine geçmeyiniz ki sonra adaleti sağlamaktan aciz kalırsınız.’ Âyet bundan başka şunu da söylemiştir: ‘Ayrıca iki, üç, dört kadın arasında da adaleti sağlayamamaktan korkarsanız o zaman bir tanesiyle yetinin veya elinizdeki cariyelerle yetinin.’ Nitekim İbn Abbas da şöyle demiştir: Erkekler, yetimler konusunda 4 ile sınırlandırılmıştır.”³¹

Elmalılı ise birden fazla evlenmenin dört ile sınırlandırılmasının ve bunda da bir kadınla yetinmenin adaletli olma yanında, faydasını hikmet yönünden açıklamış ve bunu da bir kıraat çeşidinden yaptığı alıntı ile delillendirme yoluna giderek şunları söylemiştir:

“وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ” ve eğer yetimler hakkında ıksat yapamayacağınızdan, ya’ni gerek canları gerek ırzları ve gerek malları i’tibariyle ezher cihet adl-ü hakka riayet edemeyeceğinizden korkarsanız ki böyle büyük günâhtan elbette korkarsınız ve korkmanız lâzım gelir. O halde فَانكحوا ما طاب لکم من النساء منثى وثلاث ورباع halinize göre kadınlardan ikişer, üçer, dörder size halâl ve hoş olanları nikâh ediniz. Hem onları zarar ve tehküleden sıyanete, hem de kendinizi zulm-ü tecavüzden vikayeye vesile olur. Umumiyetle kadınlar kimsesizlikten ve mehzuliyetten kurtulur. Siz de zina ve saire gibi günâhlara, cevrlere düşmezsiniz, ancak bunda da müteaddid kadınlar beyninde adaleti muhafaza etmek, birine diğerinden ziyade muamele etmemek lâzımdır. Bunun için فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُعَدِلُوا ve eğer müteaddid kadınlar beyninde de adalet yapamayacağınızdan korkarsınız. -Ki bundan da korkmalısınız- “O halde فَوَاحِدَةً ancak bir kadın nikâh ediniz.” - Ca’fer kıraatinde ref’ile okunduğuna göre- bir kadın kâfi. ذَلِكَ o, ya’ni bir kadın nikâhı أَلَّا تُعُولُوا ağmâmınıza, cevretmemenize daha

³¹ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 50.

elverişlidir. Yalnız bir kadının hakkını gözetmek elbette daha kolaydır. Bunda çevre düşmemek ihtimali akrebdir. Bu cümleden “fakr-ü zarurete düşmemenize, yani iktisadınıza daha elverişlidir” ma’nası da anlaşılmuştur ki bunda تَعُولُوا ; تَعِيلُوا gibi mülâhaza edilmiş veya bu ma’nâ bir ma’nâî lâzımî olmak üzere gösterilmiştir.”³²

Başka bir Müşkil konusu da, herhangi bir lafzın sözlük anlamıyla Kur’an’da kullanıldığı anlamın zıddiyet arzetmesi meselesidir. İbn Kuteybe buna dair bir âyetteki işkâli ise şöyle çözmektedir:

Hadîd, 47/20: كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا
“Âyette geçen KÜFFÂR lafzından murad ‘çiftçiler’dir ve müfredi ise Kâfir’dir. Çiftçi için bu ismin kullanılma sebebi; çiftçinin tohumu atıp üzerini toprakla örtmesi işine كفره denilmesidir. Yani ‘tohumun üzerini örttü.’ Üzerini örttüğün her şey için كفر kullanılır. Gece için de كافر kelimesi kullanılır. Çünkü gece, karanlığı ile her şeyi örter.”³³

Elmalılı’nın bu âyetle ilgili yorumu ise şöyledir: “كَمَثَلِ غَيْثٍ bir yağmur meseli gibi ki كَمَثَلِ الْكُفَّارِ نَبَاتُهُ otu küffarı imrendirmiştir. - Burada küffar, şer’an ma’ruf olan mânasiyle kâfirler demek dahi olabilir ise de İbni Mes’ud (ra) Hazretlerinden merviy olduğu üzere çiftçi rençberler mânasına olması daha müreccahtır. Çünkü küfür, asıl lügat ma’nasında örtmek demek olduğu ve çiftçiler tohumu toprağa atıp örttükleri cihetle onlara da bu vasıf itlak edilir, otların bitmesi de hayvanat dolayısıyla en evvel onları hoşlandırır. Ancak bu tabirin ihtiyar buyurulması ma’lûm olan tevriyeden de halî olmaz, Âhirete inanmayan kâfirlerin hoşlandığı da hayvanî bir hayat olduğuna işaret için bu ta’bir kullanılmış demektir. ثُمَّ يَهِيجُ sonra heyecana gelir - çoşar, güreler, yâhud kurumağa yüz tutar körelir فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا bir de bakarsın onu sararmış görürsün ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا sona bir hutam, bir çöp olur. - İşte Dünya hayatın temsîli budur.”³⁴

Görüldüğü gibi Elmalılı da bu âyetin yorumunda işkâli çözerken aynen İbn Kuteybe gibi meseleyi dil açısından ele almıştır. Burada

³² Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1281-1282.

³³ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s. 52.

³⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 4751-4752.

her iki müellif de birbirine benzemektedir. Ancak Elmalılı kelimenin sözlük anlamının yanında “Ancak bu tabirin ihtiyar buyurulması ma'lûm olan tevriyeden de halî olmaz, Âhirete inanmıyan kâfirlerin hoşlandığı da hayvanî bir hayat olduğuna işaret için bu ta'bir kullanılmış demektir.” diyerek diğerinden farklı bir yorumda bulunmuştur.

Kur'an'da deyimsel ifade diyebileceğimiz cümleler de müşkil olarak algılanmıştır. Bunlardan birisi de şu âyette geçmekte olup İbn Kuteybe tarafından şöyle yorumlanmaktadır:

Hûd, 11/107: *خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ* “Ebediliği ifade etmek için Arapların kullandığı bir takım kelime ve lafızları vardır. Bu meyanda meselâ: ‘Gece ile gündüz değiştiği sürece bunu yapmayacağım, deniz yükseldiği dağlar ayakta kaldığı sürece veya sema ve arz durduğu sürece...’ gibi daha birçok sözleri vardır. Bütün bunlarla şu anlam murad edilmiştir: ‘Ben bunu ebdiiyen ve asla yapmayacağım, yapmam.’ Çünkü bu mânalar, onların anlayışında durumları ebediyen ve asla değişmeyen şeylerdir. Sonuç olarak Allah Teâlâ da kitabında hitab ederken onların üslubunu kullanıp hitap etmiş ve şöyle buyurmuştur: *مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ* Yani her ikisinin devamı müddetince.. -ki bu, âlemin süresidir.- Sema ile Arzın şekil ve yapı olarak değişeceği bir vakti vardır ve bu da şu âyette belirtilmiştir: *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ* (İbrâhim, 14/48. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/104)”³⁵

“*مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ خَالِدِينَ فِيهَا*” cümlesi orada muhalled olarak Semavat ve Arz daim oldukça - bu kayıdda bir tevkît şâibesi yok mu ve binaenaleyh bu diğer nususedeki ebedî kayidelere münafi değil midir gibi meşhur ba'zı münakaşa vardır. Ve *مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ* ta'birinin lisânı Arabda *كوكب ، ما اختلف الليل و النهار ، ما طما البحر ، ما اقام ثبير* , *ما لاج* ve saire gibi te'biden kinaye olduğu beyanile cevap da şöhet bulmuştur. Lâkin bu suretle te'bidin ebediyyeti urfiyye olması ihtimali ber taraf edilmemiş olacağından bunun münakaşayı kesebileceği

³⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 53.

cayı nazardır. Halbuki bu âyetlerde eceli ma'dudün hıtamüle gelecek olan Kıyamet gününden ve bunu ta'kib edecek olan ahvali Âhretten bahsedilmekte olduğu için buradaki Semavat ve Arzdan murad Dünyanın değil *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ* (İbrâhim, 14/48) mazmunu üzere Âhretin Semavat ve Arzı olacağı pek zahirdir. Bunun ise Dünyadaki gibi ma'dud bir eceli olmayıp devamı namütenahi olduğunda ve binaenaleyh bu kaydın bir te'bidi urfî değil bir te'bidi hakikî ifade ettiğinde şüphe yoktur. Netekim bundan sonraki âyette *عَطَاءٍ غَيْرٍ مَجْدُودٍ* (Hûd, 11/108) kaydile bu devamın gayrı münkatı' olacağı tasrih de edilmiştir. Bir de İbni Abbas Hazretlerinden menkuldür ki Semavat ve Arz Âhrette me'hazları olan nura reddedilecektir. Ve binaenaleyh Arşın nurunda ebeden daim olacaklardır."³⁶

Dikkat edilirse burada Elmalılı, İbn Kuteybe'nin sözlerini hatta verdiği örnekleri kaynak zikretmeden aynen almıştır. Ayrıca bu yorumunu destekleyici olarak da İbn Abbas'tan da bir nakil yapmıştır. Burada her iki müellif de âyette zikredilen Semâvât ve Arz gibi fani şeyler nasıl olur da ebediliği ifade için kullanılır? sorusunu da cevaplamaya çalışmışlardır diye düşünülebilir.

Tezat ve ihtilâf görüntüsü bulunan hususlardan biri de yine Cennetle ilgili misal verilmesidir. 'Mesel' lafzı hakkında lügavî analiz yapan İbn Kuteybe şunları söylemektedir:

Ra'd, 13/35: *مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ* Burada Cennetin misal yapıldığı şey zikredilmemiştir. Mesel'in aslı, Araplar'ın misal (örnek) mânası için başvurduğu yoldur. Örneğin sen; 'bu, şu şeyin misali ve meselidir; yahut, 'bu, onun resmi ve benzeridir.'dersin. Bazen mesel, 'şey ve o şeyin sıfatı' anlamında olur; aynen, Misal ve Timsâl kelimeleri gibi. Meselâ parlak (güzel) kadın için şöyle denilir: 'O, sanki bir resim veya bir tablodur.' Yahut şöyle dersin: 'Sana şunu örnek verdim,' yani onu sana tasvir ve tavsif ettim (resmettim). Burada da Allah Teâlâ *مَثَلُ الْجَنَّةِ* derken, Cennetin resmi ve vasfı' anlamını kastetmiştir."³⁷

³⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2823.

³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 56.

“ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعِدَ الْمُتَّقُونَ ” Müttekilere va’d olunan Cennetin meseli - ya’ni garabette bir mesel gibi gelecek olan sıfatı acibesı veya vasfı, bittemsîl tasviri -şudur: تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ altından ırmaklar akar - öyle ırmaklar ki sûre-i Muhammed’de geleceği üzere halıs sudan olanı var, südden olanı var, süzölmüş baldan olanı var, lezzetli şarabdan olanı var أَكْلُهَا دَائِمٌ yemişleri daimî - hiç inkıtâ’ etmez, ardı arası kesilmez, tükenmez...³⁸

Bu âyetle ilgili İbn Kuteybe’nin “Burada Cennetin misal yapıldığı şey zikredilmemiştir” diye bahsettiği noktayı Elmalılı, Muhammed Süresi’nden bir âyeti zikrederek Cennetin tasvirini netleştirmeye çalışmıştır.

İbn Kuteybe bu eserindeki en çok üzerinde durduğu ve Müşkilü’l-Kur’an’ın menşei olarak gördüğü Hatta Ehl-i Kitab’ın da sapıtmalarının temel sebebi olarak değerlendirdiği husus; insanların mecaz algısındaki farklılık ve yanlışlıktır. Özellikle Kur’an yorumcularının yanlış mezheb oluşumlarına da sebep olan mecaz tartışması, Kur’an’da mecazın varlığının kabulü veya reddi etrafında odaklanmaktadır. İbn Kuteybe, eserinde en çok yer verdiği mecâz konusundaki müşkil hususlara örnekler vererek şöyle geçmektedir:

3.4. Mecaz

“Kâria, 101/9: فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ Allah Teâlâ kâfir hakkında böyle buyurmuştur. Anne, çocuğun tüm işlerini tekeffül eden ve besleyen, onun sığınağı ve yetiştiricisi olunca; yani çocuk için anne ne ise burada Cehennem de kâfir için odur ve dolayısıyla Cehennemi ona anne yapmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber’in eşleri hakkında وَأَزْوَاجُهُ وَأُمَّهَاتُهُM (Ahzâb, 33/6) buyrulmuştur. Yani peygamber eşleri haramlık bakımından müminlerin tıpkı öz anneleri gibidir.”³⁹

“فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ” artık onun anası hâviyedir.- ya’ni varacağı yeri yatağı, kucağına sığınacağı ana vatanı hâviyedir. Barınacak yeri kalmıyacak, artık hâviye denilen Cehennem uçurumunun kucağına atılacaktır. Diğer bir mâna ile o öyle sukut edecektir ki anası ağlayıp yıkılacaktır.

³⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2994.

³⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 70.

Diğer bir mâna ile onun ümmi dimağı, yani beyninin kökü hâviye olacak, tepe takla Cehennem'in dibine atılacak öyle kaynıyacaktır."⁴⁰

Elmalılı burada geçen Cehennem'in kâfire anne olmasını, kendi dilimizdeki deyimlerle de çok daha net ve âyetin maksadını çok çarpıcı bir şekilde vurgulayarak açıklamıştır. Ayrıca âyetteki mânayı üç değişik anlamla ifade etmiş fakat âyette işkal olduğuna dair herhangi bir işarete bulunmamıştır.

İbn Kuteybe Kur'an'da mecazın varlığını kabul ve red noktasından hareketle yanlış fikirler üretenleri, hata ettikleri noktaları da göstererek şöyle eleştirmektedir:

"Kur'an'a mecaz üzerinden saldıranlar mecazı, yalan olarak kabul ve iddia ediyorlar. Diyolar ki; 'duvar irade etmez (فَوْجًا فِيهَا جِدَارًا) وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا (Kehf, 18/77)', 'köye sorulmaz (يُوسُفُ، 12/82)'. Bu ise onların çok kötü bir cehalet içinde olduklarını göstermektedir. Onların bu cehaletlerine, kıt anlayışlarına ve kötü fikirlerine işaret edeceğim. Eğer mecaz yalan olsaydı o zaman, canlılardan başkasına nisbet edilen her fiil batıl ve sözlerimizin de çoğu fasit olurdu. Zira biz diyoruz ki: نبت البقل ، طالت الشجرة ، أينعت الثمرة ، أقام الجبل ، رخص السعر ، Yine meselâ şöyle dersin: 'Senden şu vakitte şöyle bir fiil meydana geldi.' Burada o fiil kendi meydana gelmez bilakis, birisi tarafından meydana getirilir, aynen şu âyetteki gibi: Bakara, 2/16: فَمَا رَبَّحْتُمْ بِتِجَارَتِهِمْ" ⁴¹

Elmalılı ise bu âyetteki mecazi anlatımı şöyle izah etmektedir: "فَمَا رَبَّحْتُمْ بِتِجَارَتِهِمْ" de ticaretleri kâr etmemiştir. وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ve kâr yolunu bulmak ihtimalleri olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır. Bunlar hidayet ve muvaffakiyet nasip olanlardan degillerdir, çünkü muamele-i ticariyede başlıca iki maksat vardır. Birisi sermayenin selâmeti, diğeri kârdır. Halbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidayeti vermiş yerine onun zayâtı demek olan dalâleti almışlardır. Binaenaleyh ne kâr kalmış ne kâr ihtimali, kâr yolu. Bu âyet müttakîn hakkındaki أولئك أهدى من ربهم âyetinin adli olarak bi'l-ibare münafikînin hâtime-i hal-

⁴⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, IX, 6036.

⁴¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 85-86.

lerini nâtıktır. Ve mâmâfih bi'l-işâre bunların şeyâtını olan keferenin akıbetlerini de müştemildir. Cenab-ı hak bunların hallerini, Dünyada her şeyden akdem bildikleri, ehass-ı emel edindikleri ticaret ve murabahacılık halet-i ruhiyesine göre bir istiâre-i temsiliye ile tasvir buyurmuş ve hidayet-i dñiyyenin nefsinde mühim olan ticaret-i dünyeviyyeden akdem ve onun selâmeti için de bir şartı zarurî olduğunu anlatmıştır.”⁴²

Mecaz konularından birisi de Hz. Yûsuf (a.s.) ile kardeşlerinin kıssasında geçen bir olaydır. İbn Kuteybe bu hususu çok kısa olarak şöyle aydınlatmaktadır: Yûsuf, 12/18: *وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ* Burada kan yalancı olmaz, ancak kan ile yalan yapılır.”⁴³

Elmalılı da tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an'a müstakil bir yer ayırmadığı için - ki bu eseri sırf bu konu için değil, Kur'an'ın tamamını tefsirdir.- âyetlerdeki işkalleri sûre ve âyetin tefsiri olarak açıkladığından; bazı yerleri tefsir metninde, bazı yerleri ise Meâl kısmında anlam olarak verdiğini tespit ettik. İşte âyetin meâlinde anlam olarak gösterdiği hususlardan birisi de Yûsuf Sûresi'nin yukarıda geçen âyetidir: “*وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ*” Bir de gömleğinin üzerinde *yalan bir kan* getirdiler...”⁴⁴

3.5. İstiâre

“Araplar; herhangi bir isim almış varlıkları, kendilerine benzenie, kendisine komşuluk veya başka sebeplerden dolayı aldıkları bu isimler yerine başka kelimelerle ifade ederler. Buna *istiare* denilir. Meselâ onlar bitkilere *نوء* demişlerdir. Çünkü onlara göre bitkiler Nev'den oluşmaktadır.”⁴⁵ İstiareyi bu şekilde anlatan İbn Kuteybe bunun Kur'an'da bir işkal sebebi yapılışını örneklerle şöyle açıklamaya çalışmıştır:

Kalem, 68/42: *يَوْمَ يُكْتَفَبُ عَنْ سَاقٍ* “O gün işler son derece güçleşir, paçalar tutuşur. Yani işin dehşetinden. Katâde (ö. 117/735) de aynı-

⁴² Elmalılı, *Hak Dini*, I, 242.

⁴³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 86.

⁴⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 2852.

⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 88.

sını söylemiştir. İbrâhim en-Nahaî (ö. 95/713) ise: Büyük bir işten, demiştir. Bunun aslı (özütü) şu ki; Bir kişi yardıma ve ciddiyete ihtiyaç duyduğu çok büyük bir olayın (durumun) içine düştüğünde bacaklarını sıvar. İşte burada o dehşetli durum yerine, ayaklar istiare edilir.”⁴⁶

“Bunlardan sonra biz de şunu kaydedelim ki: Evvelâ, herhangi bir izâfetin asıl mânası bir ihtisas nisbetidir. Bunun cüz’iyyet, külliyyet nisbeti olması izâfetin mahiyeti iktizasından değildir. Bu nisbetin hususîyyeti muzaf ve muzafı ileyhin şanına göre teayyün eder. Onun için لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) olan Allah Teâlâ’ya muzaf kılınan her hangi bir şeyde gerek yed, kadem, sak, beyt, ruh gibi teşbihi andıran olsun gerek olmasın hiç birinde izâfetten cüz’iyyet ihtisası anlamaya kalkışmak doğru olmaz. Allah Teâlâ tecezziden münezzeh ehaddir. Saniyen, teşmîri sak ile keşfi sak beyan ettikleri vechile hakikat ve mecaz da aynî menşe’den aynî ma’nâda olmakla beraber biz bunların aralarında sureti isti’mallere göre biraz bir fark da hissediyoruz. Teşmîri sak, paçayı sıvamak veya çemremek, yerine göre toplanmak, hazırlanmak, mahzurdan sakınarak cidd-ü ihtimam ile işe sıvanmak, şiddet ibraz etmek ma’nalarını ifade ettiği gibi keşfi sak veya keşif an sak, mestur bir hakikatın, içerden dışarıya, aşağıdan yukarıya doğru bir uçtan kendini vuzuh ile basar veya basîrete göstermesi kendini tanıtmaya ma’nâsını ifade eder, Şübhesiz ki bu, vuzuhu idrâkte bir şiddet ve heyecan iş’ar eder. Fakat bu şiddetin bir dehşet veya şevk, bir kudret veya za’f, bir elem veya lezzet ifade etmesi o hakikatın hususîyyeti ile onu idrâk edenlerin ona olan nisbetlerine bağlıdır. ‘Harb sâkını keşfetti, falân kahraman baldırını açiverdi denilmekle zafer sâkını açtı, murad bir uçtan kendini gösterdi, cânan sâkını açverdi’ denilmesi arasında vuzuh noktai nazarından fark olmaz ise de ifade ettikleri te’sir ve heyecan i’tibariyle fark vardır. Onun için Sûre-i Nemilde وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا (Neml, 27/44) buyurulduğu vechile Bilkısın baldırlarını açması onun kuvvetini değil, za’fını kusununu anlatmıştı. Keşşaf’ın kısaca geçen beyanatında bu iki cihete de

⁴⁶ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 89.

işaret vardır. Bir de Âlûsî'nin nakl ettiği üzere Abd ibni Humejd'in rivayet ettiği vechile Rebi' ibni Enes demiştir ki o gün gıta keşf olunacağı, perdenin açılacağı gündür. Beyhekî de İbni Abbas'tan *حين يكشف الأمر و تبدو الأعمال* emir keşf olunup amllerin zâhire çıkacağı gündür» diye rivayet eylemiştir. Saıyd b. Cübeyr, bu âyette sâkın Allah Teâlâ'ya izâfetini inkâr etmiş ve bu âyetten sorulduğu zaman şiddetle gadab edip demiştir ki bir takımları Allah sübhanehu kendi sâkından keşf eder zu'm ediyorlar. Halbuki ancak emri şedidden keşf eder. O halde hadisi de öyle anlamak lâzım gelir. İşte şu arzettiğimiz sebeplerden dolayı biz burada *يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ* kavli celilinde keşfi saktan müslimin iymaniyle beklediği, mücrimin kaçındığı hakkın veya hukmi hakkın perdei gaybdan sâhai şühûde kendini bir uçtan göstermeğe başlaması ma'nâsını anladığımız gibi, bunun ibraz ettiği şiddet ve dehşet içinde de mücrimlere mahzı elem olan hev'lengiz bir kahr-u tezlil, müslimlere de aynî hâile içinde murad kapısını açan cazibeli bir şevk ve izzet heyecanı seziyoruz. Çünkü mücrimlerin bütün şerikleriyle beraber mecmuuna şiddetli bir veid ve inzar olan bu âyet, müslimlere bir va'd-ü tebşir olmak üzere Peygambere hitab siyakında vârid olmuştur. « *فَلْيَأْتُوا* » « *يَوْمَ* » ya müteallıktır. انكر gibi bir mahzufe de yâhud gelecek *تَرْهَقُهُمْ* fi'line de tealluk edebilir. Ma'nânın hasılı şu olur: Gelsinler yâhud haber ver ki gelecekler o Kıyamet gününü ki şimdi nazarlardan gizli olan hakkın hukmü tecelli etmeğe, hakikat perdesi aşağıdan yukarı açılmağa, müslimlere murad, mücrimlere zillet ve felâket olan gaye bir uçtan arzı endam eylemeğe başlayacak.”⁴⁷

Elmalılı bu uzun açıklamasında âyetteki “paçaların tutuşması” ifadesinin muhtemel mânalarını ve aralarındaki tesir farklarını örneklerle açıklayarak buradaki istiarenin “Müslümanlara murad, mücrimlere zillet ve felâket kapısının açılması” olarak çift yönlü bir anlam hedefi olduğunu ifade etmiştir. Böylece kullanılan istiarenin müşkil bir yönünün olmadığını da açıklamış olmaktadır.

⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5297-5299.

İstiarede kullanılan iki lafzın çelişki görüntümünü izah sadedinde ise İbn Kuteybe şöyle devam etmektedir:

Nisâ, 4/124: وَلَا يُظَلَّمُونَ فَتِيلًا (Nisâ, 4/49) يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظَلَّمُونَ نَقِيرًا

“Fetil; hurma çekirdeğinin yarığından çıkan lifttir. Çekirdeğe yapışık ince kabuktur. Burada bunların bizzat kendisiyle zulmedilmeyeceği kasdolunmamış, ancak Allah Teâlâ onların hesaba çekildiği zaman hesapta hiçbir şekilde ve bu iki küçük değersiz şey miktarınca bile olsa zulmedilmeyecekleri anlamını kastetmiştir.”⁴⁸ Burada İbn Kuteybe her iki âyette geçen *fetil* ve *nakîr* lafızlarının ifade ettiği hurma lifi ile çekirdeğinin bizzat kendilerinin değil, bunlar miktarınca bile hesapta haksızlığın yapılmayacağı mânasının istiare yoluyla nasıl anlatılmış olduğunu izah etmiştir.

“ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ ”
sun her kim de mü’min olarak salih salih ameller işler yaraşıklı işler yaparsa فَأُولَئِكَ işte bunlar يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظَلَّمُونَ نَقِيرًا Cennete girerler ve **bir nıkrı kadarcık bile** zulmedilmezler, Ya’ni en cüz’i, en ehemmiyetsiz bir miktarda bile hakları kesilmez. İşte Cehennem görmeden Cennete dühul hususunda Allah’ın hakkolan va’di kat’îsi bunlar hakkındadır. NEKİR; Esasen hurma çekirdeğinin zahrında beyaz çukurcuğa denilir ki fidan bundan biter. Netekim **yarığındaki ipliğe fetil, çekirdeğe yapışık ince kabuğa da kıtmır** denilir ve **bunlar evzan ve mekadiri hakireden kinaye olur. Lisanımızda da pek ufak tefek yerinde nıkrı kıtmır ta’biri ma’ruftur.** İyman ve ameli salih yapmak için en güzel din hangisidir? diye münakaşaya, mübahaseye de lüzum yoktur.”⁴⁹

Elmalılı da hemen hemen aynı şeyleri söylemiştir. Ancak onun buradaki açıklamalarında şurası dikkat çekmektedir ki; âyette geçen *nakîr* tabiri bizim dilimizde de aynı buradaki sözlük mânasında **nıkrı kıtmır** şeklinde kullanıldığından söz etmesidir. Müfessirin bu açıklaması kendi zamanındaki toplumun kullandığı dilde bir Kur’an tabirinin yerleşmiş olması ve bunu tesbit edip haber vermesi; hem onun,

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 90.

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1476.

toplumun diline ne kadar vâkîf olduğunu ve hem de Kur'an'ın o toplumdaki tesir derecesini göstermesi açısından şayanı dikkattir.

Kur'an'da kullanılan istiare metoduna ait açıklamalarına kelime düzeyinde devam eden İbn Kuteybe, aşağıdaki âyette sıfat tamlaması olarak gelen lafızları şöyle izah etmektedir:

Furkân, 25/23: “ وَقَدِّمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا ” Âyette geçen *hebâen mensur*; evin penceresinden güneş ışığı vurunca gördüğün toz taneleridir. Dolayısıyla burada kastedilen mâna; biz onu boşa çıkarıp iptal ederiz aynen bir yokedicinin elle tutulamaz ve bir işe yarayamaz şekilde yok ettiği gibi.⁵⁰

İbn Kuteybe burada âyetteki *hebâen mensur* tamlamasını dil açısından açıklamakla yetinmiştir. Elmalılı ise bu noktayı daha fazla detaylandırmış ve bir tefsir olması hasebiyle âyetin siyak-sibak bağlamıyla izahını şöyle yapmıştır:

“ وَقَدِّمْنَا ” Hem varmışsınızdir عَمَلٍ مِنْ عَمَلٍ إِلَىٰ مَا عَمِلُوا دenecek, ya'ni hayır kabilinden her ne yapmışlarsa da فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا onu bir **hebai mensûre** çevirmişsizedir. Heder etmişsizedir. *heba*, bir pencereden Güneşin ziyası vurduğu zaman içinde uçtuğu görünen tozdur. *mensûr*, saçılmış demektir. Zaten dağınık demek olan hebâyı bir de bu suretle tavsif, onu bir daha saçılmış olarak tasvirdir ki hiç görülmez olur. **Burada bir istiarei temsiliyye vardır.** Şöyle ki: bütün amelleriyle halleri, ısyan etmiş ve binaenaleyh hükümetleri tarafından varılıb bütün tutamakları parçalanarak dağıdılıb ifna edilmiş bir kavmin haline benzetilmiştir. Yâhud kudum kasıddan mecaz olduğu gibi büsbütün heder edilmiş hiçe indirilmiş olan amelleri de kendisinden maksud olan gayeden uzak kalmak ve bir hedefe dizilmeleri kabil olmamak itibarıyla bir hebâi mensûre benzetilerek teşhibi müfred suretiyle ayrı ayrı birer istiare yapılmıştır. Ya'ni o mücrimlerin müsafire bakmak, akribayı gözetmek, biçarelere yardım etmek, insanlığa yarar bir iş yapmak gibi ba'zı amelleri varsa bile o küfr-ü tuğyanları yüzünden hepsi heder olmuştur. Hiç birinin hayrını göremezler.⁵¹

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 90.

⁵¹ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3580-3581.

Ayrıca Elmalılı şu ana kadar zikrettiğimiz yerlerde Arap dilindeki edebî sanatlardan sarahaten bahsetmezken burada bir istiare çeşidinin bulunduğunu ifade etmiş ve bununla da anlatılmak istenen şeyi açıklamıştır.

Sâd, 38/32: فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ “Onlarla ilgilenip “Ben, Rabbimi hatırlattıkları için güzel şeyleri severim.”⁵² dedi ve gözden kayboluncaya dek onları seyredip durdu.” Burada el-Hayr ile atlar kastedilmiş ve faydalarından dolayı da el-Hayr lafzıyla isimlendirilmiştir.”⁵³

“إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ” Onun üzerine dedi ki İbnü'l-Katîb’in çoğu buna şu ma’nâyı vermişlerdir: Ben hayr ya’ni mal ve at sevmek için rabbımın zikrinden kaldım حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ nihayet Güneş hicaba gizlendi - ya’ni gurub etti, ikinci namazı geçti diye bu suretle teessüf etti ve bundan dolayı getirin onları bana deyip hepsini Allah için kurban etti diyorlar. Bu surette بِالْحِجَابِ حَتَّى تَوَارَتْ mekuli kavilde dahil olarak zamir, Şemse gönderilmiş oluyor. Lâkin diğer bir takım müfessirîn ile beraber biz bunu şöyle anlıyoruz: Ben o hayır sevmeyi, at sevmeyi rabbımın zikrinden dolayı sevdim dedi, ya’ni namazını veya virdini geçirmede, bil’akis böyle diyerek atları bırakıp zikrini edaya gitti, حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ taki o atlar hicaba gizlendi - ahırlara çekildi, yâhud koşuda gözden nihan oldu, o vakit namazını bitirdi.”⁵⁴

Bu âyetin izahında Elmalılı, el-Hayr istiaresine yorum yapan bazı müfessirleri tasvib etmeyip başka tefsircilerin yorumunu kabulle birlikte âyetin bütünündeki maksadı net olarak ifade etmeye çalışmıştır.

⁵² “Hz. Süleyman (a.s.) savaşta istifade etme ve daha başka gayelerle atların hazırlanmasını ve eğitimleri için koşuturulmalarını emrederek, bazen bu işe bizzat nezaret ediyordu.” Ben bunları nefsimin haz duyması için değil, Allah’ın dinini güçlendirmek arzumdan dolayı seviyorum.” demişti. (Yıldırım. Suat, *Kur’an-ı Hakim ve Açıklamalı Meâli*).

⁵³ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 91.

⁵⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4096.

Bakara, 2/223: **بَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ** “Eşleriniz sizin nesil yetiştiren tarlanızdır.” “Yani yeryüzünde ekip diktiğiniz gibi sizin ziraat (ekin) alanınızdır.”⁵⁵

“بَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ” kadınlarınız sizin harsinizdir. *hars*; esasen ziraat gibi ekin ekmek demek olub ekin yeri, mezrea mânasına isim de olur ki burada bu mânayadır. Bu ta’bir ile kadının kadınlık uzvu bir yere, erkeğin nutfesi tohuma, doğacak çocuk da bitecek hâsılatla teşbih edilerek bir istiare yapılmış ve bununla Allah’ın emrettiği mevzı-ı hars, izah buyurulmuştur ki mâna şu olur: Kadınlar sizin ekinliğinizdir, siz onlara insan ve müslümanlar tohumları ekib hâsılat olarak zürriyet yetiştireceksiniz.”⁵⁶

Burada her iki müellif de benzer şekilde âyetteki *hars* kelimesinin sözlük anlamını vermiştir. Fakat Elmalılı diğerinden fazla olarak buradaki istiarenin maksadı ile hedeflenen mânayı biraz daha detaylı izah etmiştir.

Zâriyât, 51/59: **فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا دُنُوبًا مِثْلَ دُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونَ** “Muhakkak ki şimdiki zalimlerin de, daha önceki meslekdaşlarının payı gibi, bir azap payı vardır. Acele etmelerine hiç gerek yok, nasılsa ona kavuşacaklar!” “دُنُوبًا : Hisse, pay, nasip. Zenûb’un aslı; kova/fıçı demektir ve Arap bununla ‘bu kova senin, şu kova senin’ diyerek su taksim ederler. Dolayısıyla bu kelime nasip, pay yerine istiare edilmiştir.”⁵⁷

İbn Kuteybe ‘kova’ anlamına gelen *zenûb* kelimesinin sadece sözlük anlamını vererek bunun bir istiare olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Elmalılı ise bu açıklamaya ilâveten istiarenden murad olunan mânayı da şöyle açıklamıştır: “فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا” zira o zulm edenlere - Peygambere inanmayıp Allaha ubudiyetten kaçan ve şirk-ü tuğyan ile kendilerini ebedî azâba sürükliyerek nefislerine yazık etmiş olan Mekke müşrikleri gibilere دُنُوبًا مِثْلَ دُنُوبِ أَصْحَابِهِمْ arkadaşlarının hissaları gibi dolgun bir hissa var - *zenûb*, sakaların su taksim ettikleri dolgun

⁵⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 777.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 97.

büyük bir kufadır ki burada azâbdan nasîb ma'nasına istiare olunmuştur."⁵⁸

Duhân, 44/29: *فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ* "Arap, makamı büyük, şöhreti yaygın, faydası geniş ve çok şeyler yapmış bir adamın kaybını mübalağa ile anlatmak istediği zaman şöyle der: 'Güneş onun için karardı, ay da onun kaybindan dolayı tutuldu, rüzgar, şimşek, sema ve arz ona ağladı.' Bununla Araplar, onun başına gelen musibeti ve o musibetin kapsamının genişliğini abartmak istemişlerdir. Bu ise yalan değildir, çünkü onların hepsi bunu yaparlar ve bunu duyan da onu yapanın metodunu bilir ve tanır."⁵⁹ İbn Kuteybe burada mübalâğa sanatı kullanan Araplar'ın toplumsal bir âdetini de bize kadar aktarmış olmaktadır.

"فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ" binnetice üzerlerine ne Gök ağladı ne Yer - bunda bir kaç vecih vardır: 1) Vahidî'nin Basûf'te dediği vechile Enes ibni Mâlik (ra) rivayet etmiştir ki Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: hiç bir kul yoktur ki Semada ona iki kapı olmasın, bir kapıdan rızkı çıkar, bir kapıdan da ameli girer, o öldüğü zaman onu gayb ederler ve ona ağlarlar, böyle buyurup bu âyeti okudu, buyurdu ki çünkü bunlar Yeryüzünde salih bir amel yapmamışlardı ki Yer ağlasın, Semaya da ne salih bir amelleri ne de hoş bir sözleri çıkmamıştı ki Semâ ağlasın. Ekser müfessirinin kavli budur. 2 -) «Ehli Sema» ve «ehli Arz» takdirindedir. Ya'ni ne Melâike ağladı ne mü'minler, belki onların helâkiyle mesrur oldular. 3 -) Büyük bir adam vefat ettiği zaman cihan ağladı, Yer Gök ağladı gibi ta'birlerle musiybetin büyüklüğünü anlatmak için mubalega edilmek âdetidir. Sahib-i Keşşaf Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakleder ki şöyle buyurmuştur: Herhangi bir mü'min ağlayıcıları gaib bulunan bir gurbette ölürse her halde ona Arz-ü Sema ağlar. Cerir de bir beytinde şöyle demiştir:

Güneş doğmaktadır tutulmuş değil / Sana gecenin yıldızlarıyla ay ağlıyor.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4547.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 102.

Bir de bunda onları tehzile benzer bir tahkır vardır. Ya'ni onlar kendilerini öyle büyük addediyorlardı, ölecek olsalar kendilerine cihan ağlamak lâzım gelir, halbuki hiç de öyle olmadı, belki âlem sevindi.”⁶⁰

Elmalılı bu âyette geçen deyimsel ifade için tefsirinde İbn Kuteybe'den farklı olarak üç değişik anlam zikretmiştir. Ayrıca bu yorumlara ait iki hadis aktarıp şiirle de istişhad etmiştir.

İbn Kuteybe başka bir deyimsel ifadeyi yukarıda olduğu gibi sadece dildeki anlamını vererek şöyle izah etmiştir:

Hûd, 11/56: مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا “Hiç bir canlı yoktur ki mukadderatı O'nun elinde olmasın.” “Onları gücüyle ve krallığı ile ezer ve kahreder. Bunun aslı şudur; bir kimsenin perçeminden tutmak onu zelil kılıp itaate mecbur bırakmaktır. Bunun için şöyle dua edilmiştir: ناصيتي بيدك yani; Sen benim sahibim, efendimsin.”⁶¹

“Çünkü مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا hiç bir dabbe (bir deprenen) yoktur ki o, onun nasıyesini tutmuş olmasın - ya'ni hepsi kabzai kudretinde müsehhar milkidir, dilediği gibi tasarruf eder, hiç birini kaçırmaz, isterse hiç kıvıldatmaz. Nasıyesinden tutmak, perçeminden yakalamak, zapt-u teshir de meseldir.”⁶²

Görüldüğü gibi Elmalılı da burada hemen hemen diğer müellifin yorumuna benzer bir yorum ve açıklama yapmıştır.

3.6. Maktûb

Arap dilindeki söz sanatlarından birisi de “uğursuzluk ve iyimserlik beklentisi ile bir şeyi, zıddı bir sıfatıyla tavsif etmek olan **Maktûb**'dur. Meselâ; yılan ısırmuş birine belki zehirlenmekten kurtulur beklentisi ile: Sağlam, sıhhatli; susamış birine ileride su içebileceği ihtimaliden: 'Suya kanmış'; tehlikede olan birine de o haldeyken: 'Kurtulmuş' denilir. Bu sanat çeşidi bir şeyin özelliğini mübalağalı anlatırken aynı zamanda iztihza gibi bir takım maksatlar için de kullanılır. Meselâ. Habeşli birine 'Ebu'l-Beyzâ'; bembeyaz olan birine de

⁶⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 4299-4300.

⁶¹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 115.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2792.

'Ebu'l-Cevn = Zifiri kara' denilmesi gibi.⁶³ Maklûb'un bazı çeşitleri vardır. Fakat biz burada Maklûb çeşitlerinden sadece birkaçını örnek vereceğiz.

3.6.1. Te'hîr'in Açıkladığı Şeyin Takdimi; Takdim'in Açıkladığı Şeyin Te'hîri

Kıyâme, 75/14: بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ "Artık insan, kendisi hakkında şahit olur."

"Yani, بَصِيرَةٌ عَلَىٰ الْإِنْسَانِ مِنْ نَفْسِهِ Burada insanın azalarının kendisine şahitliği kastedilmiştir. Çünkü organlar ondandır ve böylece insan, organlarının yerine konulmuştur."⁶⁴ İbn Kuteybe bu âyetteki maklûb'un takdim-tehir halini de göstererek bu işin maksud mânasını zikretmiştir.

"Doğrusu insan kendine karşı bir basîrettir. - Bu âyet çok şayanı dikkattir. Burada insanın tam hakikati ta'rif edilmiştir. İnsan ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değil, kendine şu'uru olan kendini kendi vicdanında duyan bir basîret diye anlatılmıştır ki nefsi natıkayı iş'ar eder. İnsanın hakikati, böyle kendine karşı bir basîret olduğu için insan olan kendinde olup biten, ya'ni ruhuna, şuuruna ilişmiş bulunan her şey'i duyar. Yaptığı bütün e'fal ve harekâtına kendi vicdanında kendisi şâhid bulunur."⁶⁵

Elmalılı ise bu ifadelerinde daha filozofik bir yaklaşımla âyetin edebî sanattaki yönünü değil de asıl maksad olan anlamı biraz daha detaylı şekilde izah etmiştir. Ayrıca o "Burada insanın tam hakikati ta'rif edilmiştir." cümlesinde, takdim tehir yoluyla anlatılmak istenen mesajı ifade etmiş olmaktadır.

3.6.2. Lafız Üzerindeki Kalb

Bakara, 2/171: وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءَ وَنِدَاءَ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَحْفَظُونَ

"İnkârcıları hakka çağırmanın durumu, tıpkı bağırıp çağırmadan başka bir şeyden anlamayan hayvanlara haykıran çobanın duru-

⁶³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 118.

⁶⁴ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 122.

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5479.

muna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Bundan ötürü akıllarını kullanıp gerçeği anlayamazlar.”

“Bazı lügatçılar bu âyette de kalb olduğu görüşüne gitmişler ve demişler ki: Âyetteki teşbih, sözün zahirine göre ‘çoban’a yapılmıştır. Mâna ise; kendine bağırlandır yani ‘koyun’dur.”⁶⁶ Burada görüldüğü gibi İbn Kuteybe’nin müşkilleri izah metodu; fazla detaya girmeden sadece müşkil görülen ya lafzı açıklamak ya da sadece cümle izahı şeklindedir.

Elmalılı’nın ise konuyu daha detaylı anlatarak maksadı kendi dilimizde en güzel nasıl anlaşılıp anlatılacaksa o şekilde ifade etme metodunu uyguladığını görmekteyiz. Bunun en iyi örneklerinden birisi aşağıdaki gibidir:

“وَمَثَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا” bütün kâfirlerin hali كَمَثَلِ الْاِذَى o hayvanın haline benzer ki يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلْاِدْعَاءَ وَنِدَاءَ bağırıp çağırmadan başka bir şey işitemiyerek haykırır, duyub dinlediği kuru ses, çıkardığı yine kuru sestir. Ma’nadan haberi yoktur. صُمُّ بَكْمٌ عُمَى onlar bir takım sağırklar dilsizler körlerdir, فَهُمْ لَا يَعْطَلُونَ binaenaleyh hiçbir şey anlamazlar. Sade hay-ü huy kuru gürültülere, çan sedasına, kaval sesine kulak verirler haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek tarikı hakka davet edecek olanların hali de o hayvan çobanının haline benzer, o yolda railik etmesi ıktıza eyler. Çoban onlara insan gibi yeyiniz, içiniz, yayılınız derse anlamazlar, mânasız seslerle ıslık, düdük çalar, bağırıp çağırarak zecreder, sürer, haylarsa bir şey duyarlar, işte kâfirlerin hali de böyledir, bunlar Allahdan, Peygamberden bir şey anlamazlar, mânalı sözleri duymazlar, çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar, bunları işittikleri zaman haykırırlar, höykürürler ve yeyip içmek, yayılmak için yola gelirlerse zecr ile haykırarak bağırıp çağırarak gelirler. Allahü a’lem balâda لَا تَقُولُوا رَاعِنَا buyurulmasında bu nükteye de iyma vardır.”⁶⁷

İbn Kuteybe Kur’an yorumu yapanlara eleştirel bir uyarıda bulunmuş ve özellikle şiir ehli ile edebiyatçıların zora düştükleri zaman

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Te’vil*, s. 126.

⁶⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, I, 587.

kural dışına çıkmalarına aldanılmaması gerektiğini vurgulamış ve onların bu tür davranışlarını Kur'an'da da arama gibi bir yanılsa düşülmemesi hususuna çok net olarak şöyle dikkat çekmiştir: "Ancak burada şunu iyi bilmek gerekir: Hiç kimse bir çıkış yolu bulamayınca Allah'ın Kitabına hükmetmesi caiz değildir. Zira şairler, lafzı taklib eder, lafza ilâvede bulunur veya kafiye zarureti yahut vezni düzeltme yollarına giderler. (...) Fakat Allah Teâlâ, asla galata ve zarurete düşmez."⁶⁸

3.7. Hazf ve İhtisar

Bazı âyetlerdeki cümlelerde bir takım hazfler ve kısaltmalar mevcuttur. Bunlar Kur'an'da bir müşkil olarak görülüp yorumlamaya gidilmiştir. Bu hazf ve kısaltmaların bazı çeşitleri ve sebepleri de vardır. Burada bunlara detaylı olarak girecek değiliz, ancak birkaç örnekle yetineceğiz

3.7.1. Cevabın Muhatap Tarafından Bilinmesi Nedeniyle Hazfedilmesi:

Ra'd, 13/31: بِاللَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ السُّيُوفُ أَوْ كُفِّرَتْ بِهِ الرُّسُلُ أَوْ خُلِدَتْ بِهِ الْأَنْفُسُ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْأَيْمَانِ هُمْ فِيهَا مُخْتَلِفُونَ أَلَمْ نَجْعَلِ لَكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَّئِي تَتَّقَىٰ ۚ **"Eğer dağları yürütecek, yeri param parça edecek, ölüleri bile konuşturacak bir kitap olsaydı, işte o, bu Kur'an olurdu! Doğrusu her türlü emir ve hüküm, Allah'a aittir."**

"Bundan şu kastedilmiştir: 'Bunlar bir kitapla mümkün olacak olsaydı bu kitap, Kur'an olurdu.' Fakat bu söz hazfedilmiştir."⁶⁹

"eğer bir Kurân - okunacak bir kitab **سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ** onunla - ya'ni onun veya kiraeti ile dağlar yürütülmüş **بِهِ الْأَرْضُ** veya Arz parçalanmış **بِهِ السُّيُوفُ** veya ölüler söyletilmiş olsa idi... -**Ya'ni bu Kurân ile olurdu.** Zira bu Kurân, şimdiye kadar nâzil olmuş kütübi ilâhiyenin ekmeli ve okunacak kitabların gayei kusvasıdır."⁷⁰

Yukarıdaki âyette Lev'in cevabı olarak hazfedilen cümle her iki müellif tarafından da aynı şekilde açıklanmıştır.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 126 -129.

⁶⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 136.

⁷⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2988-2989.

Âl-i İmrân, 3/106: فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ “Mâna şudur: **Sonuçta onlara şöyle denilir: İnkâr ettiniz ha!**”⁷¹

Elmalılı buradaki hazfedilen sözü tefsirde değil de âyetin meâlinde aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

“O birtakım yüzlerin ağaracağı ve bir takım yüzlerin kararacağı gün, o vakit o yüzleri kara çıkanlara **şöyle denecek:** ya... İmanınızdan sonra küfrettiniz ha? o halde tadın azabı, ettiğiniz nankörlüğün cezası.”⁷²

Secde, 32/12: وَلَوْ نَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا “Bir görseydin o suçluları: Rab’lerinin huzurunda, mahcupluktan başları önlerine eğilmiş **şöyle derken:** “Gördük, işittik ya Rabbenâ!...” “Mâna şöyle olur: **Şöyle derler: Dinledik...**”⁷³

“Görsen o vakit ki mücrimler rablarının huzurunda başlarını eğmişler: rabbenâ! Gördük, dinledik şimdi bizi geri çevir salih bir amel işliyelim, zira yakîn hâsıl ettik **derlerken.**”⁷⁴ Yukarıda olduğu gibi burada da Elmalılı âyetteki hazfi meâlde göstermiştir.

Bakara, 2/127: وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا “İbrâhim ile İsmâil beytullah’ın temellerini yükseltirken **şöyle dua ediyorlardı:** Ey bizim Kerîm Rabbimiz! Yaptığımız bu işi kabul buyur bizden! ...” “Burada mâna şöyledir: **O ikisi şöyle diyorlar: Rabbimiz! Bizden kabut et!**”⁷⁵

İbn Kuteybe bu âyetin yorumunda âyetteki hazfi: “O ikisi şöyle diyorlar” şeklinde ifade ederken; Elmalılı ise âyette hazfedilen kısmı verdiği meâlde şu şekilde tebarüz ettirmiştir:

“وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ” yani bir vakit İbrâhim, İsmâil ile beraber Beytin kaidelerini, temellerini atıyor, yükseltiyordu ve **o sırada ikisi birden şöyle dua ediyorlardı:** رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا”⁷⁶

⁷¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 137.

⁷² Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1156.

⁷³ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 137.

⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3861.

⁷⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 137.

⁷⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, I, 495.

“كراهة أَنْ تُضِلُّوا أَنْ تُضِلُّوا işbu نَبِيُّنُ اللهُ لَكُمْ” ve emsalini Basriyyun كُفِّييُّونَ da تَضِلُّوا لءلا تَضِلُّوا diye takdir ederek tefsir etmişlerdir ki evvel-kisine göre ma'nâ: «Allah şaşırmanızı istemediği için size beyan ediyor» demek olur. Bizim lehcei lisanımıza göre «şaşırsınız diye Allah size beyan ediyor» demek de aynı ma'nâyı ifade eder. Fakat bu da «beyan etmezse şaşırarsınız» demek olduğundan daha uzun bir takdiri muhtevidir. Halbuki bir harfı nefiy takdiri, böyle bir cümle şartıyye takdirinden elbette evlâdır.”⁸⁰

3.8.Kelâmda Ziyade

1)Sözde ve mânada ﻻ 'nın ziyadesi: Kelâmda, inkâr ve yüz çevirmeyi ifade için söylenir.

Enbiyâ, 21/95: “وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ” **“İmha ettiğimiz bir memleket halkının, mahşerde huzurumuza gelmemesi mümkün değildir.”**

“Burada onların döneceğini kastediyor ve ﻻ'yı ilâve ediyor. O zaman anlam şöyle olur: Onların dönmemeleri...”⁸¹

İbn Kuteybe'nin sadece ziyade harfi belirterek çok kısa bir açıklama ile geçtiği bu âyeti Elmalılı biraz daha anlaşılır şekilde şöyle açıklamıştır: “وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ” ihlâk etmiş olduğumuz her hangi bir karyeye de rücu' etmemeleri haramdır. -Ya'ni Sûre'nin başlarında geçtiği üzere helâke mahkûm ettiğimiz bir memleket ahalisine de dönün bakalım denildiği zaman inkârlarından dönecekler, dönmemeleri mümkün değildir. Eyvah, bizler zalim idik!... diye itiraf ederek feryad ede ede biçilip söneceklerdir.”⁸²

Hadîd, 57/29: إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الَّذِينَ هَدَىٰ رَبُّهُمْ لَا يُفْلِحُونَ

“Burada şunu kastediyor; Ehl-i Kitab'ın şunu bilmeleri için; kendileri güç yetiremezler. Bu mâna için ﻻ, sözün başına ilâve edilmiştir. Zira sözün sonuna gelmesi inkâr anlamını ifade eder.”⁸³

İbn Kuteybe bu âyetteki ﻻ'nın ziyadesinden kastedilen anlamı ve ﻻ'nın cümle sonuna gelmesindeki sebebi kısaca açıklamıştır.

⁸⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1542.

⁸¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 154.

⁸² Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3370-3371.

⁸³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 154.

Elmalılı ise bu konuya ait düşüncelerini uzunca anlatırken âyetteki ziyade ile ilgili başka müfessirlerin görüşlerini de aktarmış fakat bu görüşlere katılmadığını, bunun sebebini ve kendi yorumunu şu şekilde ifade etmiştir:

“لَيْلًا يَخْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ” Ehli Kitab bilmiyeceği için mi? - Vahidî demiştir ki: Bu âyet müşkildir. Bunun makabline keyfiyyeti ittisali hakkında müfessirînin vâzih bir kelâmı yoktur. Müfessirînin ekserisi buradaki لَا يَخْلَمُ de olduğu gibi mezîd olup hasılı ma’na müsbet olarak يَخْلَمُ demek olduğunu söylemişler ve makabline irtibatı için de bir kaç ihtimal beyan etmişlerdir. Fahri Razî bunu kavli meşhur olarak şöyle hulâsa eder: Ehl-i kitab vahy-ü risaletin ve kitab-ü şer’in kendilerine mahsus olduğu iddiasında buldukları cihetle Allah Teâlâ onların Muhammed Aleyhisselâma iman etmelerini emir ve buna büyük ecirler va’d buyurduktan sonra akabinde de bu âyeti getirmiştir ki maksad; nübüvvet faziletinin kendilerine mahsus olması i’tikadını kalblerinden izale etmek olup ma’na şudur: «Bu hitab ve beyan ve bu va’d-ü veyd, Ehli kitabın şunu bilmeleri içindir ki...». Ebû Müslimi Isfehanî gibi ba’zıları da لَا يَخْلَمُ ya da لَا يَخْلَمُونَ ya da لَا يَخْلَمُونَ zamirini Peygamber ve Eshabına göndererek kelâmın fahvasından yine müsbet ma’na çıkarmak istemişler ve o ma’nayı şöyle takdir etmişlerdir: «Bu ihtarı ve bu va’d-ü vaydi şunun için yaptık ki Ehli kitab, Peygamber ve Eshabı Allahın fadlından bir şeye kadir olamazlar, ya’ni o iki ecr-ü nûra o mağfirete sebep olamazlar diye i’tikad etmesinler, bil’akis kadir olacaklarını bilsinler. Ziyra şübhe yok ki kadir olamazlar diye bilmezlerse kadir olurlar diye bilmeleri lâzım gelir. Razî bu ma’nayı tercih etmiştir. Fakat, biz burada لَا يَخْلَمُونَ zâhir olan لَا يَخْلَمُونَ zamirinin Peygamber ve Eshabına irca’ını da muvafık bulmuyoruz. Bizim kanaatimize göre bu âyet اَتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ (Hadîd, 57/28) emrine muhalefet ettikleri takdirde Ehli kitaba bir vayd mahiyetinde olup kelâm, istifhamı inkârî ma’nasında ve لَا يَخْلَمُونَ mukadder لَيْلًا يَخْلَمُ أَهْلَ الْكِتَابِ لَا يَخْلَمُونَ ya da لَا يَخْلَمُونَ takdirdedir. Ve şöyle demek olur: Ehli kitab şunu bilmiyecekleri için mi

iyman etmiyecekler? Hayır bilmeleri lâzım gelir **أَلَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِنْ** **فَضْلِ اللَّهِ** ki onlar Allahın fadlından bir şey'e karşı güç yetiremezler -Allah'ın bir fadlı olan nübüvvet ve risaleti zorla alamazlar. Allah'ın fadliyle risalet verdiği Resûlüne güç yetiremezler ve ona iyman etmedikçe ona mev'ud olan fazla erce nâil olamazlar و yine bilmeleleri lâzım gelirken **أَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ** fadıl, Allahın yedindedir **وَاللَّهُ مَنْ يَشَاءُ** onu dilediğine verir - onun için Resûlüne risalet vermiş ve ona iyman edenleri fazla ecr-ü nûr ile mümtaz kılmıştır. **وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ** ve Allah çok büyük fadıl sahibidir. - Ehli kitab bu hakikatleri bilmezler mi, bilmeyecekleri için mi Resûlüne iyman etmiyecekler? Hayır iyman etmezlerse bunları bilmediklerinden değil, mücerred hased, teassub ve inad ile fısıklarından dolayı iyman etmezler. Onun için iyman edenleri ondan sakındırmak için **اتَّقُوا اللَّهَ وَأَمِنُوا بِرَسُولِهِ** diye hitab buyurulmuştur. İbni Cerîr'in Katade'den tahrir ettiğine göre **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَأَمِنُوا بِرَسُولِهِ** âyeti nâzil olduğunda Ehl-i kitab, müslimanlara hased ettiler, onun üzerine de Allah Teâlâ **أَلَا يَقْدِرُونَ عَلَى الْكِتَابِ** âyetini inzal buyurdu. Bir de demiştir ki: bize şöyle zikrolundu: Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki bizim meselemizle bizden evvelki iki Ehli kitabın meseli tıbkı şu temsil gibidir: bir adam geceye kadar bir kırata çalışmak üzere bir takım ecîrler tutmuş, derken nısfı nehar olunca çalışmaktan usanmışlar vaz geçmişler, o da hisablarını görmüş, yarım kırat ücretlerini vermiş, sonra yine geceye kadar çalışmak üzere bir kırata bir takım ecîrler daha tutmuş, onlar da İkindiye kadar çalışmışlar, sonra çalışmaktan usanmış bırakmışlar, onların da hisabını görmüş o kadar ücretlerini vermiş, sonra da bakıyye kalan işi geceye kadar çalışmak üzere iki kırata diğer bir takım ecîrler tutmuş, denilmiş ki: Neye bunların ameli daha azken ücretleri daha çok? O da demiş ki mal benim istediğime veririm, işte umarım ki biz iki kırat eshabından olalım."⁸⁴

Görüldüğü gibi Elmalılı burada; âyetteki **لَا**'nın zaid olmasını kabul etmiyor ve bu konudaki başka yorumları da delilleriyle çürütme-

⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4768 - 4771.

ye çalışıyor. Bu da onun, selef âlimlerinin yorumlarını şartsız olarak kabul etmediğini ve onlara eleştirel bir yaklaşımla baktığını göstermektedir. Ayrıca bu konuda yaptığı yorumları ve delilleri onun ilmf kapasitesini de göstermektedir.

En'âm, 6/52: *وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ* “Sabah akşam Rab’lerine, sırf O’nun cemaline ve rızasına müştak olarak niyaz edenleri yanından kovma....”

“Yani, O’nu (Allah’ı) dua ile isterler.”⁸⁵ İbn Kuteybe âyette geçen *vech* lafzını ‘Allah’ diye yorumlamıştır. Fakat Elmalılı ise buna ‘Allah’ın rızası, cemali ve O’na teveccüh etmek’ gibi mânalar vererek şöyle yorumlamıştır:

“*وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ* ve şöyle müttekileri koğma ki sabah akşam ya’ni her zaman rablarına dua ve ibadet ederler ve ederken *يُرِيدُونَ وَجْهَهُ* sırf onun -o rabbül’âlemînin- cemalini, rızasını isterler: Hulûsı niyyet ile ve ancak **Allaha teveccüh ederek daima dua ve ibadet ederler.**”⁸⁶

3.9. Kinâye

Arap dilinin önemli ifade üsluplarından birisi de; çeşitli maksatlarla bir şeyi alenen değil de üstü kapalı bir şekilde ifade etmektir ki buna **Kinaye** denilir. Bunun Kur’an’daki örneklerinden sadece bir tanesini zikretmekle yetineceğiz.

Sâd, 38/23: *لَهُ يَسْعَ وَيَسْعُونَ نَعْجَةً وَلِي نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ*

“Burada kadınlar, *na’ce* lafzıyla gizlenerek (örtülü olarak) ifade (tevriye) edilmiştir. Nitekim şair, cariye’yi ‘koyun’ kelimesini kullanarak kinaye etmiştir.”⁸⁷

“*لَهُ يَسْعَ وَيَسْعُونَ نَعْجَةً* onun doksan dokuz na’cesi -*na’ce*, dişi koyuna ve dişi sülüne denildiği gibi kadına da istiâre edilir. *وَاحِدَةٌ* benim ise bir tek na’cem var.”⁸⁸

⁸⁵ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 159.

⁸⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 1940.

⁸⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 165.

⁸⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 4091.

Görüldüğü gibi burada her iki müellif de kinaye lafzı olan Na'ce'nin gizlediği anlamı vererek âyeti izah etmişler fazla detaya girmemişlerdir.

3.10. Lafzın Zahirinin Mânaya Muhalif Olması

3.10.1. Gerçekleşmesi murad edilmeyen ve ayıplama / zemmetme maksadıyla yapılan Beddua

Abese, 80/17: **قُلِ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ** “Gerçekleşmesi murad edilmeyen ve ayıplama / zemmetme maksadıyla yapılan Beddua bu türdendir. Örneğin bu âyet böyledir. Ayrıca şunlar da örnek olarak gösterilebilir: **قُلِ الْخَرَّاصُونَ (Zâriyat, 51/10) قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (Tevbe, 9/30)**”⁸⁹

İbn Kuteybe burada örnek olarak gösterdiği âyetlerde hangi ifadenin beddua anlamında kullanıldığına müstakil olarak işaret etmeyip sadece âyetleri zikretmiştir. Fakat Elmalılı ise âyette geçen **قُلِ** ifadesinin beddua maksadıyla söylendiğini ve bunun sebebini de âyette zikredilen nankörlükle ilgisini kurarak şunları söylemiştir:

“**قُلِ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ** Müddessir’de de geçtiği gibi Arabcada **kutile**, Türkçemizde **kahr olası** ta’biri gibi gadab ve zemme delâlet eyliyen bed duâ suretinde takbîhten kinayedir. “Öyle fena bir halde bulunuyor ki hayata hakkı kalmıyacak derecede” demektir. **قُلِ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ** küfrandan fi’li teaccüb olup onun sebep ve men’şeinin beyandır. Ya’ni o sehat-u teşnûn sebebi insanın şükr edecek yerde teaccüb edilecek derecede küfranda ileri gitmiş olmasıdır. Çünkü nankörlük etmek ahlâksızlığın en şenûn olduğu gibi vücudunun meb’deinden meâdı saatine kadar müsteğrak olduğu nî’meti unutmak ve mün’imden ve onun kudretinden zühul etmek hem de ihtar ve tezir edildiği halde nazarı i’tibare almamak şübhesiz ki onun en acıbidir.”⁹⁰

3.10.2. İki Farklı Mânaya Gelen Aynı Lafzın Bu Mânalardan Birinin Ceza Yerine Kullanılması

Bakara, 2/15: **اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِكُمْ وَيَمْدُدُّهُمُ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ** “Yani onları, İstihza cezasıyla cezalandıracak..”⁹¹

⁸⁹ İbn Kuteybe, *Te’vîl*, s. 170.

⁹⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5583.

⁹¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 171.

“ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ” Allah onlarla iztihaz ediyor ve daha edecek. Yani kendilerini maskaraya çeviriyor ve daha çevirecek de, böyle kalp körlüğü ile şuarsuzluk, basfretsizlik idraksizlik içinde tuğyan edip gitmelerine âdetâ medet ve imdat ediyor ve azgınlıklarına meydan veriyor, tâbir-i âherle körükörüne tuğyanlarında sürüklenip götürüyor. Bu istihaz-i ilâhî cümlesinden olmak üzere bunlara dünyada müslüman muamelesi yapılır, cemaat-i islâmiye haricinde tutulmazlar. Münafık olmayan gayr-i müslimler gibi âyinlerinde, ahkâm-ı mahsûsas-ı dñiyelerinde serbest değillerdir. Münafıklara gerek ibâdât ve gerek muamelâta müteallik ahkâm-ı ilâhiyenin hepsi müslümanlar gibi tatbik edilir. Müminler bunlara dikkat etmeğe, bu hususta gözlerini açıp mücahede etmeye, zimâm-ı hükmü ellerinde tutmağa memur edilmişlerdir. Bunda başlıca üç hikmet vardır: Birincisi İslâmın sabr-ü sekîneti, ulüvv-ü terbiyesi, semâhat-i rûhiyesidir. İkincisi, bu sayede bunların muhît-i islâmîde ve ahkâm-ı İslâmiye altında yetişecek olan evlâtlarından ciddi mü'minler yetişmesine imkân bırakmaktır. Üçüncüsü de bu münafıkları kalben iman etmedikleri ahkâmı ilâhiyenin tatbikatına mecbur etmek suretiyle her lâhza gönül azabı içinde bırakmak ve maskaralıklarının cezasını dünyada dahi çekirtmektir. İstihaz-i ilâhîden biri budur. Âhirete gelince:

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ
 istihaz muamelesine maruz kalacakları, Cennetin kapıları kendilerine gösterilip de kapatılvereceği hadislerde beyan olunmuştur. (...) İstihaz bir kimseyi hezl içinde maskara etmek ve şeref-ü haysiyetini kırmak istemektir. Kesr veya katl-i serî mânasına هَزْءٌ den me' huzdur. Burada Allah Teâlâ'ya istihaz yakışır mı, diye hâtra derhal bir sual gelir. Lâkin, Allah'a isnat olunan ekserî fiillerde ve sıfatlarda gâyatı murad olduğunu Fâtıha' da görmüştük. Mâlumdur ki istihazdan gaye hezl değil, şeref-ü haysiyeti kırarak maskara etmek ve budalalığı işrâb edip sezdirmeden tahkir ve istihfâf eylemek ve bundan bir rıza duymaktır. Halbuki “münafıkîn” gibi müstehzîlerin çoğu istihaz etikleri kimseleri hakikaten tahkire muktedir olamazlar da çok vakit, budalalık, hakaret müstehzîlerin kendilerinde kalır ve onunla eğlenir-

ler. Halbuki Cenab-ı Allah rızası hilâfına hareket edenler hakkında adalet-i ilâhiyesini izhar etmek için böyle bir tahkir ve tezlîli murad ettiği zaman onları bihakkın tezlîl ve terzîl eder. Ve bütün kâinat nazarında bednâm eyler de o, bir mecnun gibi kendisinin bu halinden haberdar bile olmaz. Ayıplarını gizliyorum zannederken bütün âleme teşhir eder de farkında olmaz. Dünyada şuurun bu tarz-ı insilâbı en büyük bedbahtlık olduğunda ise hiç şüphe yoktur. İşte Allahın istihzâsı ki bunu ancak Allah yapabilir ve bu bir madelet-i ilâhîyedir. Ve her adalette rızâ-ı ilâhî vardır. Birisi süslenmek ister ve karşısında altın yaldızlı bir kâğıt görür, okumasını bilmez, zîynet diye göğsüne yapıştırır, sokağa çıkar ve bununla çalım satmak ister. Görenler ise bakarlar, levhada «hâzâ rezîl» yazılmış, zavallının haberi yok, olmak ihtimali de yok. İşte -el-İyâzü billâh- bu bir istihzâ-ı ilâhî olur. Allah Teâlâ münafıkları tuğyanlarında böyle maskara eder. Bu mânalar hasebi iledir ki şer'an Allah'a müstehzî denilmez, fakat "İstihzâ eder" denilir."⁹²

Yukarıdaki âyette geçen 'İstihza' lafzını İbn Kuteybe 'Allah'ın istihza cezası vermesi' diye bir cümle ile açıklarken; Elmalılı ise bu âyette Allah'ın istihzasının ne anlama geldiğini çarpıcı bir örnekle izah etmiş ve ayrıca Allah'ın istihzasını hak edenlere hem dünyada hem de âhirette nasıl muamele edileceğini de uzun bir şekilde anlatmıştır. Yani 'İstihza'nın bir ceza olmasını ve onun bu anlamda kullanılmasının ne demek olduğunu uzunca anlatmıştır.

İki anlamı olan lafızlardan birisi de şu âyette geçen *mekr*'dir: **Âli-İmrân, 3/54: وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ**

İbn Kuteybe bu âyetteki *mekr* lafzını ilgili konuya sadece örnek olarak zikretmiş ve başka bir açıklamada bulunmamıştır.⁹³

Elmalılı ise Mokr lafzının sözlük anlamını açıklamış ve bunun tarihî arka planını da anlatarak mânalarından birinin nasıl 'ceza vermek' anlamına geldiğini de net şekilde şöyle izah etmiştir:

⁹² Elmalılı, *Hak Dini*, I, 240-242.

⁹³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 171.

“وَمَكْرُؤًا (...) mekr, karanlık, gizli, hissedilmeyecek hiyle ile diğerini ızrara çalışmaktır. Beni İsrail’in buradaki mekirleri, Hz. İsâya sui kasdleri, ya’ni kelimetullahu ifna etmek için gizli gizli tedabire teşebbüs edib bağteten onu öldürmek üzere el altından bir takım kimseler ta’yin etmiş olmalarıdır. Ve Hıristiyanların kavlince bu mekre Havâriyyundan birisi de iştirak etmiş ve kâfirlere casusluk yapmış. Bu sui kasid Hz. İsâ’nın hem hayatı maddiyyesine, hem hayatı ma’nevîyyesine müteveccih idi. Bir taraftan zulmen kendini öldürmek, diğer taraftan da’vet ettiği dini tevhide, kelimesini kaldırmak için mekir, hiyle ve hud’a düşünüüyordu. Hakikatte İsâ demek de dini, kelimesi demektir. Artık İsâ’nın çekilmesi zamanı gelmiş idi, fakat daha ölmeyecekti, Beni İsrail bu mekir dolayısıyla Nasraniyyete bir hayli şeyler soktular, karıştırdılar, lâkin arzularına nail olamadılar, İsâ’yı öldüremediler, Nasraniyyeti imha edemediler, onlar mekrettiler وَمَكْرَ اللَّهُ Allah da onlara mekretti, onları mekirde menetmedi, fakat mekirlerinin cezasını verdi. وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ filvaki Allah mekredenlerin hayırlısıdır.- Onun mekri diğerlerinininki gibi şerr-ü ızrarı istihdaf eden bir mekir olmadığı gibi, keşfi mümkün, önüne geçilebilir, tevkıf edilir bir mekir de değildir, hatır-ü hayale gelmez, künhi esrarına erilmez cihetlerden çevirir, imandan, istikametten çıkan, küfür ve mekre sapanların belâlarını verir. Binaenaleyh Allahın mekri lûgaten ma’ruf olan şer manâsiyle değil, ona ceza olan ve müşâkele tarihiyle mekir denilebilen bir hayırdır. Hatta mekri İlahî mekir yapanlar için bile bir hayri tazammun eder. **Çünkü onlara bu suretle mekrin fenalığını cezasını anlatır da intibahlarına, tevbe etmelerini sebep olur.**”⁹⁴

Mekr lafzına dair her iki müellifin de açıklamalarına baktığımızda; İbn Kuteybe, bir önceki lafzın izahında olduğu gibi burada da çok kısa bir açıklama ile yetinirken; Elmalılı ise bu lafızların müşkil oluşlarına açıkça işaret etmese de konuyu çok anlaşılır ve net bir şekilde ortaya koymuştur.

⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1110 - 1111.

3.10.3. Sözü'n Emir Sıygasında Gelip Tehdid İfade Etmesi

Fussilet, 41/40: اَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ İbn Kuteybe burada âyeti sadece başlığa bir örnek olarak vermiş ve başka bir açıklama yapmamışken⁹⁵; Elmalılı da, emir sıygasında gelen bu âyetin bir tehdid olduğunu söylemiş ve fazla bir açıklama yapmamıştır.⁹⁶

3.10.4. Kendisiyle Hâs Murad Edilen Âmm İfade

Mü'minûn, 23/51: يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُّوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا "Siz ey peygamberler! Helâl ve hoş şeylerden yiyip için, makbul ve güzel işler işleyin! ..." "Burada kastedilen Hz. Peygamber (s.a.v.)'dir."⁹⁷

Görüldüğü gibi burada İbn Kuteybe, âmm olarak gelen 'Rusul' ifadesinden kastın Rasulullah (s.a.v.) olduğunu söylerken; Elmalılı ise aşağıdaki açıklamasında, hem bu mânayı ve hem de özel anlam olan Rasûllâh (s.a.v.)'in kastedildiğini, ayrıca peygamberlerin temiz ahlâkından da bahsederek âyeti şöyle izah etmiştir:

وَاعْمَلُوا صَالِحًا يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ "Ey Resuller الطَّيِّبَاتِ كُلُّوا مِنَّا" tayyibattan yiyiniz ve iyi amel işleyiniz يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ her halde ben sizin bütün amellerinizi bilirim - ya'ni ecrini ihsan ederim. Her Peygamber'e zamanında böyle hitab edilmiş ve en sonra hepsinin mazheriyyetini cami' olmak haysiyyetiyle bu hitab bilhassa Hatemül'enbiyaya tevcih edilmiştir. Burada Peygamberlere karşı "yediğinizden yiyor ve içtiğinizden içiyor" diyenlerin sözlerine karşı bir cevap vardır. Ya'ni Peygamber de yemeğe içmeğe me'zundurular. Fakat onlara ı'tiraz eden kodaman kâfirler gibi haram ve halâlini ayırmadan, pisini, temizini seçmeden yemezler, hukukî nâsa tesallût etmezler. Halkın iliklerini emmezler, halâl ve pâk olarak hoş ve temiz olan şeylerden yerler. Sonra yedikleri de onlar gibi mücerred keyf ve zevk için değil, güzel çalışıp iyi ameller yaparak Allaha ibadet edip şükürlerini iyfa eylemek hikmetiyledir. Onun için maksadları herçi badâbâd hayati Dünya refahını yaşamaktan ibaret olan kâfirlere Fir'avnlara, zalimlere itaat ve inkıyad etmek esaret ve husran olduğu halde Peygamberlere ve onla-

⁹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 172.

⁹⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 4210.

⁹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 173.

rın yolunda giden ricalullahâ itâat ve ittiba' etmek Dünya ve Âhrette hayati tayyibe yaşatan bir ni'met ve saadettir."⁹⁸

3.10.5. Kendisiyle Birden Fazla Şahıs Murad Edilen Cemî' Lafızlar

Nûr, 24/2: *وَلْيَشْهَدْ عَدَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ* "Taife'den maksat; bir, iki ve daha fazlası demektir."⁹⁹

وَلْيَشْهَدْ عَدَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ □ "ve mü'minlerden bir taife o ikisinin azâbına şâhid olsun'-ya'ni gizli döğülmesinler de mü'minlerden bir taifenin huzuriyle müşahede ve murakabeleri tahtinde döğülsünler. Keşşafın beyanı vechile taife; bir halka olması mümkün olan fırkadır ki bir şey'in etrafını çeviren cemaat demek gibidir. Ekalli üç dört olmak gerektir. İbni Abbastan bunun tefsirinde dörtten kırka kadar diye nakledilmiştir. Filvaki' cem'in ekalli üç ise de zinâda nisabı şehadetin dört olmasına nazaran bunun da lâekal dört olması ıktiza eder. Çünkü *وَلْيَشْهَدْ* buyurulmuştur. Binaenaleyh iki kifâyet etmez. Hatta Hasenden rivayette ekalli on olmalıdır. Hâsılı gizli darb töhmetine meydan vermiyecek kadar bir taifenin huzuru lâzımdır. Bu ise bir iki kişi ile olamaz. Sonra yalnız kemmiyyet değil, keyfiyyet de şarttır. Onun için mü'minlerden bir taife buyurulmuştur ki şehadete ehil hals mü'minlerdir. Zira şehadete ehloılmıyan hazelenin şehadeti keenlemyekündür, İbni Abbas Hazretleri de «Allahı tasdik edenlerden kırk kişi kadar» demekle bunu anlatmıştır."¹⁰⁰

Elmalılı şer'î bir cezanın tatbik şekline dair açıklama bulunan âyetin bu kısmını öncelikle Tâife lafzını açıklayarak, daha sonra da bu cezaya bir taifenin (bir topluluğun) müşahede etmesinin hikmetlerini açıklayarak izah etmiştir.

3.11. Bir Lafzın Çeşitli Mânalarının Olması

Her dilde olduğu gibi Arapça'da da bir lafzın çeşitli mânalarının olması bir realitedir. Dolayısıyla Arapça olarak nazil olan Kur'an'da bu tür kelimelerin bulunması gayet tabiidir. İşte bu mâna çeşitliliği

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3456.

⁹⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁰⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3472.

A'râf, 7/100: **أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ** "Hüdâ'nın buradaki anlamı, 'onlara beyan etmedi mi...?' şeklindedir. Yani bu kelimenin asıl anlamı olan *irşâd*, buradaki âyetlerde *beyân ile olur*."¹⁰⁷

"**أَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْأَرْضَ** şu Arza sabık ehalisinden sonra vâris olanlara -ya'ni mukaddemâ bu vatanların sahibi iken helâk olmuş bulunanların bu gün yerlerini yurdlarını işgal ederek kendilerine halef olanlara ve ailehusus Mekke ve efradı halkına- Allah şu hakikati **anlatmadı mı ki..**"¹⁰⁸

Bu âyette geçen Hidayeti her iki müellif de "beyan/anlatma" anlamında açıklamıştır. Ancak aşağıdaki âyette ise bu lafzın **ilham** anlamına geldiğini söylemişlerdir:

Â'lâ, 87/3: **وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَىٰ** "Erkeği dışıye gitmesini **ilham etti**. Yani kelimenin asıl anlamı olan *irşâd*, burada ilham ile olmaktadır."¹⁰⁹

İbn Kuteybe "Hüdâ" lafzının birkaç anlamını zikrettikten sonra bunlardan 'ilham' mânasını kısaca açıklamıştır. Elmalılı ise bu lafzın özelde 'Hz. Peygamber'e ait hidayet ve irşad' mânasını; genelde ise dünyadaki her varlığa, 'yaratılış maksadına uygun davranma kabiliyetinin ilham edilmesi' anlamında şöyle yorumlamıştır:

"Ba'zıları burada hidayeti akl ve dîn hidayeti gibi insana mahsus olan hidayet ve irşad ile, ba'zıları da alelumum zihayat olanlara aid olmak üzere yaşadıkları müddette kendilerine göre muhtac olacakları erzak ve sair levazimi hayatın takdiriyle onlardan intifa' yollarını tanıtmak ve kaçılacaklardan kaçılıp koşulacaklara koşulmak ve ona göre uzvî vazîfelerini iyfa ettirmek ma'nasiyle hayvanâta müteallık ilhamat ve sevkî fitrî ile tefsîr etmişlerse de doğrusu insanlara mahsus olan ve bilhassa Resûlullah'a aid bulunan hidayet ve irşad bunun en yüksek misal ve mâsika lehi olmakla beraber **هَدَىٰ** itlakının zâhiri **أَعْطَىٰ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ** gibi her şey'i gerek tabii ve gerek ihtiyarî surette hilkatı gayesine tevcih ma'nasiyle umum eşyaya şâmil olmaktır. Öyleki bir kürenin diğerine doğru mihver veya mahrekinde devri, bir

¹⁰⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁰⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2221.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 248.

cüz'ün diğer bir cüz'e incizabı, bir gazin inbisat ve inkıbazı, bir taşın yerine düşmesi, bir ma'denin tebellürü, bir tuzun suda erimesi, bir kömürün müvellidülhumuza ile işti'ali, bir zerrenin uzviyyete sevkı, bir hüceyrenin bir hüceyreyi telkîhı gibi hadisatın husulü dahi hep bu hidayet cümlesinde dahildir..."¹¹⁰

3- الأمة Lafzı:

"Ümmet lafzının asıl anlamı 'insanlardan bir topluluk, bir sınıf' demektir. Ancak lafız bu temel anlamından başka mânalara da gelmektedir:

a) **El-Hıyn:** Zaman, vakit.

Yûsuf, 12/45: وَأَذْكُرْ بَعْدَ أُمَّةٍ Âyetteki anlamı; 'bir müddet sonra' demektir."¹¹¹

"وَأَذْكُرْ بَعْدَ أُمَّةٍ" uzun bir müddet sonra - bu vesile ile - hatırlayıb dedi ki. .."¹¹²

Hûd, 11/8: وَلَئِن أَخْرَجْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّغْدُودَةٍ "Burada, 'sayılı yıllar' anlamına gelir. Yani sanki insanlardan bir topluluk bir müddet helak olmuşlar ve böylece Ümmet o müddet (zaman) yerine ikame edilmiştir."¹¹³

"وَلَئِن أَخْرَجْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّغْدُودَةٍ" Ve eğer bunlardan sayılı - ya'ni mahdud ve az - bir kısmına, yahud bir müddete kadar azâbı te'hir edersek.."¹¹⁴

b) Ümmet kavramı '**bir ulema topluluğu**' anlamına da gelir. Örneğin: وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ Âl-i İmrân, 3/104) âyetindeki gibi."¹¹⁵

"Cemaati İslâm'dan böyle bir ümmet de teşekkül etmelidir. (...) öne düşen, fırakı muhtelifeyi toplıyan metbu bir cemaat demektir ki hepsinin önünde de imam bulunur."¹¹⁶

¹¹⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 5746 - 5747.

¹¹¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 248 - 249.

¹¹² Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 2870.

¹¹³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 238.

¹¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2763.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 239.

¹¹⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1154.

c) Ümmet, ayrıca '*din*' anlamına da gelir. Şu âyetteki gibi: **Zuhruf, 43/22:** **وَإِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ هَذِهِ** yani; **bir din üzere.** Esasen bir din üzere toplanan kavme ümmet denilir ve din yerine ümmet ismi konulur. Bu yüzden Müslümanlara Ümmet-i Muhammed denilir. Zira onlar tek bir emir üzeredirler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: **وَإِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ هَذِهِ** (Mü'minun, 23/52) yani bir din ve şeriat üzere olan topluluktur."¹¹⁷

"**وَإِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ** Ümmet; arkasına düşülecek bir cemaat veya tarikat, millet."¹¹⁸

Yukarıdan itibaren Ümmet lafzının anlamları ve bunlarla ilgili örnek âyetlerin yorumunda İbn Kuteybe ile Elmalılı'nın aynı şeyler söylediğini görmekteyiz. Böylece lafızların birden fazla mânaya sahip oluşunu bir müşkil olarak ileri sürenlere de cevaplar verilmiş olmaktadır. Yani çok anlamlılığın her dilde olduğu gibi Arap dilinde de bir realite olması ve bu dilde inen Kur'an'ın da bu üslubu kullanması doğal bir durumdur. Netice olarak bunu bir müşkil mesele görmenin ne kadar yersiz olduğu da ortaya çıkmaktadır.

4. **إِلَّا** Lafzı:

"Bu lafız, Allah, rahmet ve akrabalık anlamlarına gelir. Şu âyetteki gibi: **لَا يَرْفُقُونَ فِي مِثْقَالٍ أَوْ لَآئِمَةً** "**Müminler hakkında ne ahit, ne yemin, ne hukuk, hiçbir şey gözetmezler...**" (Tevbe, 9/10)"¹¹⁹

"İLL, esasında keskinlik veya parlaklık ma'nâsından me'huz olarak feryad, yemin, ahid, karabet ma'nâlarına gelir. İbranice «il» muarrabi olarak ilâh demek olduğu da söylenmiştir."¹²⁰

5. **الْقنوت** Lafzı:

"Kunut '*kıyâm*' demektir. Bundan başka şu anlamlara da gelmektedir:

a) **Dua:** Zira bu dua, namazda rukudan önce veya sonra ayakta iken yapılır.

¹¹⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 249.

¹¹⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 4270

¹¹⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 250.

¹²⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, IV, 2464.

b) **Namazda konuşmamak** demektir ve bu da kıyamda olur. Çünkü kıyamda Kur'an kıraatinden başka bir şey yapmak caiz değildir. وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ (Bakara, 2/238) âyetinde bu anlamdadır. Dolayısıyla burada da 'itaat edenler' anlamına gelmektedir.¹²¹

"Kunut, bir şeye o suretle devam ve mülâzemet edip durmaktır ki taat, huşu' sükût, kıyam ma'nalarını tazammun eder ve lisanımızda 'divan durmak' ta'bir olunur. Bunun için kunut, taattir, Kunut tuli kıyamdır, kunut sükûttur, kunut huşu' ve hafdı cenah ve sükûnı etraftır diye muhtelif noktai nazardan ta'rif edilmiştir. Bir hadisi şerifte تفضل الصلاة طول القنوت buyurulmuştur ki kıyam demektir. Binaenaleyh namazda kıyam ve kıraeti, duayı veya huşu' ve sükûtu uzatmağa da kunut denilir. Netekim Hz. Peygamber «bir ay kunut yaptı, bunda Arab kabilelerinden biri aleyhine dua ederdi» diye rivayet olunan fi'li Nebevîde kunut duaye kıyâmı uzatmak demektir. İşbu وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ emrile namazda bilhassa Allah için niyyetin ve iftitah tekbirinin ve kıyamın ve huşu' ile Dünya kelâmından sükûtun farziyyeti anlatılmıştır. Bu suretle kıyam namazın ilk rûknüdür. فارقوا واسجدوا، واركعوا emirleri mucibince kıraet, rûkû', sükud, ka'de tertibde bundan sonradır. Her namazda evvelâ divan durmak vardır. Bu sebeble namaz esasen bir kunuttur. Fakat vitir namazı gibi bazı namazda kıyam esnasında bir tekbir ile daha dua için kıyâmı uzatmağa da mânâyı hassıyla kunut denilir ki kunut içinde kunut demek olur, Binaenaleyh «kanitîn» musallîn, haşîîn, sakitîn demek olur. Asıl kıyam قُومُوا لِلَّهِ den müsteban olduğu için قَانِتِينَ daha ziyade zikrullah ile durub huşu' ile sükût mânasına sevkolunmuştur.¹²²

c) **"Ubudiyeti İkrar:** "كُنْ لَهٗ قَانِتُونَ" (Rûm, 30/26)¹²³ Burada İbn Kuteybe kunut lafzının anlamlarından birini "ubudiyeti ikrar" şeklinde ilgili âyetle birlikte zikretmiş ve başka bir açıklama yapmamıştır. Elmalılı ise bu lafzı, içinde geçtiği âyetin tüm mânasını da gözeterek şöyle açıklamıştır: "Hep ona munkaddırlar - ya'ni gönliyle itaat

¹²¹ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 251-252.

¹²² Elmalılı, *Hak Dini*, II, 807-808.

¹²³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 252.

etmek istemiyen kâfirler bile istemiyerek de olsa nihayet ona inkıyad etmeğe mecbur olurlar. Kat'î hükmüne karşı gelemezler."¹²⁴

d) "Tâat: وَالْقَائِمِينَ وَالْقَائِمَاتِ (Ahzâb, 33/35) Yani, itaat eden erkekler ve itaat eden kadınlar."¹²⁵

"وَالْقَائِمِينَ وَالْقَائِمَاتِ : ve kanitler ve kaniteler - divan durup tââte devam üzere bulunan itaatli erkekler ve kadınlar,..."¹²⁶

Kunut lafzının izahında da her iki müellif hemen hemen aynı yorumları yapmışlar ve bu lafzın dört çeşit anlamı olduğunu örnek âyetlerle de göstermişlerdir. Yalnız Elmalılı kunut'un dilimizde 'divan durmak' anlamına geldiğini söyleyerek Türkçe'deki karşılığını vermiştir.

6. المولى Lafzı:

"Mevlâ; 'mu'tik; mu'tak, erkeğin asabesi' gibi anlamlara gelir. Ayrıca aralarında bir yakınlık olmasa da bir kişinin, velâyetini aldığı kimse için de kullanılır. Şu âyetteki gibi: ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ (Muhammed, 47/11) Yani O, müminlerin velisidir ve kafirlerin ise hiçbir velisi yoktur."¹²⁷ Burada İbn Kuteybe "Mevla" lafzının sahip olduğu üç anlamı verip yukarıdaki âyeti de bu mânada izah etmiştir.

"O kâfirlere o misilli âkıbetin hakk olması الَّذِينَ آمَنُوا şu sebebledir ki Allah iyman edenlerin mevlâsıdır. - Yardımcısı, veliysidir لَهُمْ مَوْلَى لَمْ يَكُنْ لَهُمْ مَوْلَى وَلَا لَهُمْ كَافِرِينَ وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ kâfirlerin ise mevlâları yoktur. - Allahın azâb ve ikabından kurtaracak hiç bir veliyleri, nâsırları yoktur. Mevlâ kelimesi burada veliy ve nasır ma'nâsındır. Mâlik ma'nâsına da gelir. Netekim ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ (En'âm, 6/62) âyetinde öyledir. Binâenaleyh iki âyet beyninde münâfat var zannedilmesin. Ya'ni Allah mü'minin de kâfirlerin de bütün kulların mâlikidir. Lâkin وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ (Âl-i İmrân, 3/68) mazmununca mü'minlerin dostu ve

¹²⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 3816.

¹²⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 252.

¹²⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 3894.

¹²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vil*, s. 253.

nasîridir. Kâfirlerin değil *إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ* (Muhammed, 47/7) şerîhasına ancak mü'minler sadakat eder."¹²⁸

Elmalılı bu lafzın anlamlarını verdikten sonra Muhammed Sûresi 11. âyet ile Âl-i İmrân 68. âyeti arasında bir çelişkinin olmadığına dikkat çekerek bu hususu açıklığa kavuşturmuştur.

İbn Kuteybe burada ele aldığımız lafızlardan başka 39 adet lafız daha incelemiştir.¹²⁹ Ancak biz bu çalışmamızın hacmini daha fazla aşmamak için bu kadarıyla yetindik.

Sonuç

Kur'an âyetlerinde insanların anlamakta güçlük çektiği bazı konular, kelime veya cümleler vardır. İşte bunlara Tefsir usulünde Müşkilü'l-Kur'an denilmektedir ve bu konu, Ulûmu'l-Kur'an içinde de ayrı bir konuma sahiptir.

Müşkilü'l-Kur'an konusunda ilklerden olan İbn Kuteybe'nin (ö.276/889) telif ettiği *Te'vilü Müşkili'l-Kur'an* adlı eserinde ele alınan âyetlerdeki müşkil hususların yorumu ve yöntemleri ile; çok yakın zamanda yaşamış ve ana dili Arapça olmayan bir âlim olarak Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsirinde bu konunun ele alınışı, onun yorumları ve yaklaşımları karşılaştırılmıştır. Belki İbn Kuteybe'nin değindiği ve müstakil olarak ele alıp başlıklandığı bazı âyetler, Elmalılı tarafından müşkil oluşu açıkça beyan edilmese de onun yaptığı yorum, o âyetin kapalı ve yoruma muhtaç yönünü ortaya koyması açısından önemli olduğu görülmüştür.

Kur'an'a yönelik hücum noktaları olarak da kullanılan işkalleri kaldırma amaçlı yapılan yorumlar, aynı zamanda Kur'an muarızlarına da bir cevap niteliği arz etmektedir.

İnsanlığın hidayet ve mutluluğu için gönderilen Yüce Kitap, kendisinde hiçbir çelişki, eksiklik ve arızanın olmadığını en açık bir şekilde ilân edip haykırmaktadır: *أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ*: *لَوْ جَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا* (Nisâ, 4/82) "*Kur'an'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi?*

¹²⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4381.

¹²⁹ Diğer lafızlar için bkz.: İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 254-277.

Eğer Kur'an Allah'tan başkasına ait olsaydı, elbette içinde birçok tutarsızlıklar bulurlardı."

Belki ilk bakışta bazı âyetler arasında bir çelişki olduğu zannedilebilir. Ancak üzerinde biraz düşünüldüğü zaman gerçekte herhangi bir çelişkinin bulunmadığı hemen anlaşılır. O halde âyetler arasındaki ihtilâf hakikatte değil, zahirî (görünüşte) bir ihtilâftır.

Kaynaklar ışıkale yol açan sebepleri genel olarak şu beş maddede özetlemiştirlerdir: 1) Konu İhtilâfı. 2) Hakikat ve Mecaz ihtimali. 3) Âyetlerde geçen fiillerin isnadı ile ilgili ihtilâf zannedilen hususlar. 4) Zıt anlam ihtilâfı. 5) Bir hususun farklı şekillerde anlatımı.

İbn Kuteybe'nin bu eseri telifteki asıl amacı, Kur'an'a yönelik yapılan hücumlar ve ortaya atılan şüphelere cevap vermektir. Kitabın ilk başlarında Kur'an'a ta'n edenler ve hücum noktaları hakkında bilgi vermektedir. Bu ta'n noktaları ile Kur'an'daki anlaşılmaz görünen yerleri 14 başlık altında cevaplayıp tevîl etmeye çalışmıştır. Müşkil yönleri açıklarken bir âyetin bazen ilgili kelime ve cümlesini ele almış, bazen de âyetin tamamını zikretmiştir. Eserin çoğu yerinde bir âyet birden fazla ve her seferinde başka yönlerden ele alınarak incelemeye tabi tutulmuştur.

Ona göre Kur'an yorumcularının hataları mecaz anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Halbuki Araplar mecaz, istiare, takdim, te'hir, tekrar vb. birçok ifade yolları ve çeşidi kullanmış ve Kur'an da bu üslupların hepsini kullanarak nazil olmuştur. İbn Kuteybe'nin bu eseri, yaşadığı dönemdeki Kur'an merkezli ortalıkta dönen iddiaları, sapık görüşleri ve itirazları resmetmesi bakımından da son derece önemli olup tarihî bir kıymeti hâizdir.

Elmalılı M. Hamdi'nin Kur'an'ın tümüne dair görüşlerinin yanısıra onun üslubu ve konu takdimiyle ilgili görüşleri ve özellikle Müşkil'e ait düşünceleri yine kendisinin şu sözleriyle özetlenebilir: "Evet, Kurân'da ezman ve emkine ve ahvalin ihtilâfına göre muhtelif ahkâm ve tenevvu'ı meani ifade eden kıraât ve elfaz vardır. Ve bu cihetle mütearız mevki'de görünen âyât mevcuddur. Fakat bunların hiç biri vahdeti hakkı ihlâl eden aynı hadisede aynı zamanda, aynı

şerâit altında mütenakız ve perişan mecrâ üzerinde değil, peyderpey yekdiğerini beyanı takrir, beyanı tefsir ve muktezayâtı ahvale göre beyanı tağyir ve tadil ve zaman zaman beyanı tebdil ve nesh ile beyan ederek giden ve ebedî bir hayatın cereyan ve hizmetini idame eden bir inkişafı mahsus-ü muntazam üzerinde yürür gider ve gülşeni hakikatte açılan bütün tecelliyâtı fitrat ve mehasini hulkat gibi kesret içinde vahdetin ve vahdet içinde tenevvu' ifade eden mütkan bir ittirad ve mütenasık bir ihtilâf ve tenevvu' arzeder.”

İbn Kuteybe Kur'an kıraatindeki ihtilâf noktalarını 7 madde halinde tespit etmiş ve örnekler de vererek özetlemiştir. Bu bağlamda Kur'an'ın yazılışında bazı kâtip yanlışları ile ilgili rivayet edilen sözleri ileri sürerek Kur'an'da lahn iddiasında bulunanlara: “Bu hususta nahiv âlimleri yanlış yazıldığı iddia edilen harflerin her biri için şiirle istişhad yaparak gerekli cevabı vermişlerdir” demiştir.

Kur'an'da tanakuz ve ihtilâf iddialarına her iki müellif de aşağı yukarı benzer cevaplar vermişler ve bu noktaları İbn Kuteybe çok kısa bir şekilde açıklarken; Elmalılı daha detaylı ve net olarak açıklamıştır.

Bir lafzın sözlük anlamıyla Kur'an'daki kullanıldığı anlamların çelişkili görünmesi ve bazı deyimsel ifadelerin çözümünü her iki müellif de dil açısından ele almıştır. Elmalılı ise böylesi durumlarda konunun daha iyi anlaşılması için dilimizdeki kullanımlardan da örnekler vermiştir.

İbn Kuteybe eserinde en çok üzerinde durduğu ve Müşkilü'l-Kurân'ın menşei olarak gördüğü Hatta Ehl-i Kitab'ın da sapıtmalarının temel sebebi olarak değerlendirdiği husus; insanların mecaz algısındaki farklılık ve yanlışlıktır.

Elmalılı'nın eseri müstakil bir müşkil kitabı olmadığı ve bütün bir Kur'an tefsiri olduğu için âyetlerdeki çelişkili görünen konulara açıkça müşkil dememiş fakat müşkil olan hususu tefsir anlatım üslubu içinde izah etmiştir.

Elmalılı bazı âyetlerde geçen tabirlerin -meselâ *Nakîr* tabirinin *nukır-kıtmır* şeklinde - bizim dilimizde de aynen kullanıldığından söz etmiştir.

İbn Kuteybe'nin müşkilleri izah metodu; fazla detaya girmeden müşkil görülen kısmı ya sadece lafız açıklaması ya da sadece cümle izahı şeklindedir. Elmalılı'nın ise, konunun daha detaylı anlatımına giderek maksadı kendi dilimizde en güzel nasıl anlaşılıp anlatılacaksa o şekilde ifade etme metodunu uyguladığı görülmüştür.

İbn Kuteybe Kur'an yorumu yapanlara eleştirel bir uyarıda bulunmuş ve özellikle şiir ehli ile edebiyatçıların zora düştükleri zaman kural dışına çıkmalarına aldaniılmaması gerektiği ve onların bu tür davranışlarını Kur'an'da da arama gibi bir yanlışa düşülmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Elmalılı müşkil görülen yerlerin izahını bazen tefsir metninde bazen de âyetin meâlinde anlam olarak vermiştir.

Çeşitli anlamları olan ve müşkilin bir konusu olarak ilişkilendirilen lafızların izahında her iki müellifin de yorumları birbirine çok benzemektedir.

Bibliyografya

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.

Cevherî, İsmail b. Hammâd *Tâcü'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, TDV yay., 17. bsk., Ankara 2008.

-----, *Tefsir Tarihi*, Diyanet yay., Ankara 1988.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 7. bsk., İstanbul 208.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.

Esen, Durmuş, *"Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*. SAÜSBE, Sakarya 2008.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut 1990.
- Özdemir, Şerife, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Kıssaları Tahlili*, SÜSBE, Konya 2007.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserinde Esbâbü'n- Nüzûle Yaklaşımı*, DEÜSBE, İzmir 2001.
- Yerinde, Adem, "Müşkilü'l-Kur'an", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006.
- Yıldıran, Yalçın, *Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" İsimli Tefsirinde Sûreler Arası Tenâsüb ve İnsicam*, MÜSBE, İstanbul 2009.
- Yıldırım, Suat, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Mütetâbih Âyetleri Anlamaya Katkısı", *Yeni Ümit Dini İlimler ve Kültür Dergisi*, Sayı:78 Yıl:20, Ocak-Şubat-Mart 2007.
- Yıldız, Rifat, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Nüzûl Sebepleri Değerlendirmesi*, HÜSBE, Şanlıurfa 2006.
- Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts.